

Cultuurhistorisch tijdschrift

OudRhenen

Rhenen-Achterberg-Elst ■ jaargang 40 ■ nummer 1 ■ najaar 2021

The image features a detailed coat of arms for the region of Rhenen-Achterberg-Elst. It consists of a shield with a blue field and a yellow diagonal band containing three red crosses. Above the shield is a helmet with a blue and yellow plume, and a crown. The shield is flanked by blue and yellow decorative flourishes.

Een tekstbord in de Cunerakerk

Onrust in de gemeenteraad

Kruidenfabriek 'Lumen Naturae'

Toekomst Gedachteniskerk

Van de redactie

Met dit september 2021-nummer bieden wij u een nieuwe OudRhenen aan. Nieuw, omdat het blad een nieuw jasje kreeg en ook een nieuwe redactie.

Samen met de voorbereidingscommissie OudRhenen, bestaande uit Henny Boor, Jan Maarten Doorman, Kees Waiboer en grafisch ontwerper Michel Backus is een nieuw ontwerp tot stand gekomen. Veel energie is gestoken in het verzamelen en inbrengen van nieuwe artikelen in het door Michel ontworpen format.

In overleg met bestuur en commissie hebben we enkele uitgangspunten geformuleerd, zoals

- Het is een blad voor en door leden, maar ook moet het gelegenheid bieden aan auteurs die over de geschiedenis van Rhenen schrijven. Het is dus zowel een verenigingsblad als een geschiedkundig tijdschrift.
- OudRhenen vormt de verbindende schakel tussen de 550 HVOR-leden, maar beoogt ook een verzamelplaats te zijn van artikelen over de geschiedenis van Rhenen, Elst en Achterberg. Hiermee wordt eveneens bereikt dat meer bekendheid gegeven wordt aan de verenigingsactiviteiten van de HVOR.
- De redactie van het tijdschrift wil een bijdrage leveren aan 'het debat zonder einde', de geschiedschrijving, en die van Rhenen en omstreken in het bijzonder. Het is bestemd voor een breed cultuurhistorisch geïnteresseerd publiek.

Maar verder blijft OudRhenen gewoon OudRhenen, het blad van de vereniging HVOR, dat al sinds 1981 het belangrijkste venster van onze vereniging is. Wij gaan door met het plaatsen van interessante artikelen over het recente of het verre verleden van Rhenen, Elst of Achterberg, die u ons toestuurt. Blijft u alstublieft doorgaan met het ons verstrekken van uw artikelen. De diversiteit aan onderwerpen en persoonlijke stijlen zal het blad ook in de toekomst zijn eigen karakter geven.

Pieter Vis heeft bedrijfseconomie aan de Vrije Universiteit gestudeerd. Daarna is hij ruim 30 jaar werkzaam geweest in het bedrijfsleven in diverse leidinggevende functies op het gebied van financiën, logistiek, automatisering en personeelszaken. Na zijn pensionering heeft Pieter kunstgeschiedenis gestudeerd, behaalde zijn bachelorsdiploma aan de Universiteit van Utrecht en zijn masterdiploma aan de Universiteit van Amsterdam in 2012. In Rhenen is hij actief in diverse functies op cultureel gebied en sinds 2012 lid van de werkgroep Virtueel Rhenen, die zich bezighoudt met het reconstrueren van de stad Rhenen in de periode 1650-1750 als computermodel.

Een nieuw gezicht binnen onze redactie is Conchita de Jong. Conchita is van huis uit kunsthistorica en deed al ervaring op als eindredacteur van een regionaal informatieblad dat luistert naar de exotische naam 'The Lovina Pages'. Inderdaad, zij woonde en werkte lange tijd in het buitenland. Terug in Nederland streek zij neer in ons prachtige Rhenen, waar zij een bureau runt dat is gericht op kunst- en cultuureducatie en -participatie. Haar interesse en werk binnen de culturele erfgoedsector brachten haar in contact met onze vereniging, en zo kwam van het een het ander.

Ellen Vlak-Derksen blijft ons op taalkundig gebied assisteren, zoals zij al geruime tijd bij vorige redacties heeft gedaan.

De nieuwe redactie vertegenwoordigt verschillende interesses en vaardigheden, waarmee we met plezier OudRhenen-edities zullen creëren. We gaan ons best doen en hebben er zin in.

Conchita de Jong en Pieter Vis

Artikelen die onderzoeksresultaten van recent historisch onderzoek presenteren hebben de voorkeur.

- Het artikel moet toegankelijk, lezenswaardig en inspirerend zijn;
- het artikel is niet te lang (1.500 tot maximaal 3.500 woorden) en rijk geïllustreerd;
- het artikel moet voor de geschiedschrijving van Rhenen, Achterberg en Elst als geheel van belang zijn;
- aanleveren in Word, afbeeldingen minimaal 300dpi.

Conchita de Jong: drexjongtravel@hotmail.com

Pieter Vis: visp@ziggo.nl

Inhoud

In dit nummer...

4 Onrust in de gemeenteraad

Te hard rijdende diligences en postwagens zorgen voor schade aan straten en waterputten in de binnenstad van Rhenen.

6 Een Cunera-miniatuur uit 1470 nader bekeken

Onder de 4307 insignes en pelgrimstekens die zijn gedocumenteerd bevindt zich ook de Heilige Cunera uit Rhenen.

10 De belevenissen van twee gewone Elsterse jongens

De dagboeken van twee jongens uit Elst geven inzicht in het leven in Elst tijdens WO II.

21 Een tekstbord in de Cunerakerk

Heraldische bespiegelingen over een tekstbord in de Cunerakerk.

En verder...

13 Monument in het binnenveld

16 Kruidenfabriek 'Lumen Naturae'

29 Wie weet iets over...

29 Vroeger en nu

29 Groen erfgoed

30 Toekomst Gedachteniskerk

32 Uit het HVOR-bestuur

33 Verantwoording

34 Colofon

Onrust in de gemeenteraad

Er dreigt gevaar voor schade aan de huizen door te hard rijdende diligences en postwagens.

Door de ligging van Rhenen aan de doorgaande route van Leiden- Utrecht- Arnhem- Keulen rijden er sinds mensengeugenis postwagens en diligences door de stad. Aan het ratelen van de stalen banden van de wagenwielen over de met zwerfkeien bestrate Herenstraat zullen de bewoners van de huizen aan deze straat wel gewend zijn geweest. Maar ook toen was men bezorgd over trillingen van de aarde.

In 1829 ontstaat er enige ophef in de gemeenteraad. Men is bang voor schade aan de huizen en waterputten als gevolg van het veel te hard rijden van de postwagens en diligences door de binnenstad. De straatwegen buiten de stadsmuren zijn sinds 1817 bekleed met klinkers en vallen onder de verantwoordelijkheid van het Rijk, maar in de binnenstad is de Herenstraat nog geplaveid met

zwerfkeien. Dat was al eeuwen zo en er moet een reden geweest zijn voor deze onrust.

De Belgische ondernemer Van Gend & Loos, die sinds 1809 ook in Nederland werkzaam was, ging in 1828 een samenwerkingsverband aan met de Koninklijke Pruisische Snelpost en werd daardoor actief op de lijn Utrecht-Arnhem naar het Duitse achterland. De Utrechtse postwagenonderneming van Louis Vermeulen reed al op dit traject en nu kwam ook Van Gend & Loos erbij. Wellicht was het rijgedrag van de koetsiers op de postwagens en diligences de aanleiding tot de klachten. En mogelijk werden de wagens zwaarder. De aanleiding tot de klacht was dat er veel te hard gereden werd en dat zou grote schade aan de huizen en ook aan de waterputten langs deze route kunnen veroorzaken. Onrust door trillingen van de aarde is van alle tijden.

Er moest worden ingegrepen, aldus burgemeester en wethouders volgens onderstaand raadsverslag.

2 juni 1829 vergadering van burgemeester en wethouders

Hierna communiceerde de Burgemeester dat men bij missive van 2 Juny l.l. aan de ondernemers der diligences, welke deeze Stad passeren heeft verzocht derzelve conducteurs te willen gelasten alhier stapvoets met hunne diligences te passeren, daar het hard rijden met gezegde rijtuigen voor de huizen en andere gebouwen, zeer schadelijk is.

Dat na dien tijd met de diligence van den Heer Vermeulen, steeds stapvoets door deze Stad is gereden.

Dat echter door de diligences van de Heeren Van Gend en Loos, slechts nu en dan, gedeeltelijk aan opgemeld verzoek is voldaan.

Dat men daarop nader bij missive van 23 July j.l. aan laatst genoemde Heeren, het gezegde verzoek heeft herhaald met bijvoeging dat in geval hier onverhoopt niet mogt worden voldaan, men zich als dan genoodzaakt zoude zien deswegens eene politie verordening te maken.

Dat schoon men veronderstelt, dat door de Heeren Van Gend en Loos aan derzelve conducteurs den last is gegeven om door deze Stad stapvoets te rijden, door deeze echter die last niet wordt opgevolgd, en nu en dan zelfs door de geheele lengte der Stad even hard word gereden als te voren.

Mitsdien proponerende tegen het hard rijden, met diligences of postwagens, binnen deeze Stad, eene keur te maken.

Waarover gedelibereerd zijnde is met eenparigheid van stemmen dezelve keur gearresteerd als volgt.

De Raad der Stad Rhenen overwegende dat het hard rijden met diligences of postwagens zoo wel voor de huizen en andere gebouwen, als ook voor de waterputten aan de passage binnen deeze Stad zeer schadelijk is.

Gezien Art. 70 van het Reglement op het bestuur der steden.

Gezien de wet van 6 Maart 1818 Staatsblad No. 12. wilstende overgaan tot het nemen van maatregelen tot voorkoming van bovengemelde nadeelen

Heeft Besloten en Besluit.

Art. 1.

Met diligences en Postwagens vermag in de Stad niet anders dan stapvoets worden gereden.

Art. 2.

De overtreding der bepaling van het vorige artikel zal worden gestraft met een geldboete van Twee Gulden.

Art. 3.

Voor de te incurreren boetens wegens overtreding van

deze verordening worden de Ondernemers, Meesters of Vrouwen, voor hunne dienstboden en onderhorigen verantwoordelijk gesteld.

Art. 4.

De ambtenaren met de zorg voor de policie dezer gemeente belast is de uitvoering en handhaving dezes opgedragen.

Art. 5.

De tegenwoordige keure zal ingevolge Art. 155 der grondwet aan Heeren Gedeputeerde Staten dezer Provincie gezonden en medegedeeld worden aan den ambtenaar, waarnemend het Openbaar Ministerie bij de regtbank van enkele policie waaronder deze stad behoort.

Gedaan te Rhenen den 28 Augustus 1829.

De Raad voornoemd, getekend H.H. van Deventer

En is wijders geresolveerd om deeze keure op aanstaande Zondag den 30e dezer maand te doen publiceren en wijders afschriften van dezelve aan de ondernemers der Diligences uit te reiken.

Al eerder waren de transportbedrijven gemaand de snelheid te matigen, maar met name Van Gend & Loos was kennelijk nogal hardleers, zodat er strenge maatregelen moesten worden getroffen.

Hoewel aan het einde van de negentiende eeuw de rubberband het licht zag, zal de overlast van stalen wielbanden pas minder geworden zijn toen de zwerfkeien werden vervangen door straatklinkers. Dat gebeurde pas in het eerste decennium van de twintigste eeuw.

Er zal dus alleen stapvoets zijn gereden op straffe van een flinke boete bij overtreding.

Pas in de jaren twintig van de vorige eeuw kwam de route weer in de raad ter sprake, maar nu door het toenemende verkeer door de smalle binnenstad. Dit leidde toen tot een spectaculair plan om rondwegen rond Rhenen, Remmerden en Elst aan te leggen.

Een Cunera-miniaturuur uit 1470

Een minder bekend miniaturuur van de H. Cunera uit een Middeleeuws getijdenboek wordt hier nader beschreven alsmede een getijdenboek, dat rond 1480 in het bezit is geweest van de Rhenense Kunera van Leefdael.

In 2018 is *Heilig Profaan 4* uitgekomen, een boek met 800 laatmiddeleeuwse insignes en pelgrimstekens, waaronder die van de H. Cunera te Rhenen, afkomstig uit bodemvondsten en particuliere collecties. Inclusief *Heilig Profaan 4* zijn nu in totaal 4307 insignes en pelgrimstekens uit de Nederlanden gedocumenteerd. De delen zijn uitgegeven door de Radboud Universiteit te Nijmegen en verder toegelicht via www.kunera.nl. Het beeldmerk van deze site is een relatief onbekend miniaturuur van de H. Cunera.

De prachtige miniaturuur is afkomstig uit een 15^e-eeuws getijdenboek, een soort gebedenboek voor de dagen van het jaar. Het gekalligrafeerde handschrift bevat veel pagina's gewijd aan heiligen, waaronder de H. Cunera. Dit getijdenboek bevindt zich thans in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Cunera was een belangrijke heilige in

de Middeleeuwen in de Utrechtse regio, in het bijzonder in Rhenen. Drie pagina's zijn in dit getijdenboek aan haar gewijd, met een stichtelijke tekst en een verwijzing naar een 'oflaet' (= aflaat), een onderwerp dat al eerder in Oud-Rhenen ter sprake is gekomen. Maar wat weten we van dit getijdenboek, wat leren we van de miniaturuur zelf, wat staat er in de bijbehorende drie pagina's en wat is de relatie met het Utrechtse getijdenboek van Kunera van Leefdael?

Wie was Cunera?

Cunera was een Engelse prinses in het gevolg van de H. Ursula, die in de vierde eeuw met 11.000 (of waren het er maar 11?) 'maagden' op de terugtocht uit Rome rond het jaar 400 door de Hunnen werd overvallen. Cunera, zo vertelt de legende, werd door Koning Radboud gered en in Rhenen in zijn gezin opgenomen. Na door zijn jaloeerse vrouw te zijn gewurgd, werden er wonderen aan Cunera toegeschreven en werd Rhenen, waar haar relieken zich bevonden, een drukbezocht bedevaartsoord. De Cunerverering vond zijn hoogtepunt in de vijftiende eeuw, in de

tijd dat eerdergenoemd getijdenboek werd vervaardigd. Dankzij aflatgiften kon de kerk, gewijd aan de H. Cunera, worden vergroot en de inrichting worden vernieuwd om tegemoet te komen aan de toenemende stroom pelgrims, die Rhenen aandeden. Ook de toren kon worden gebouwd (aanvang 1492).

Beschrijving van het getijdenboek met Cunera-miniatuur

Het getijdenboek bevat 7 paginagrote miniaturen van Bijbelse scènes en een groot aantal kleinere miniaturen, waaronder die van de H. Cunera.

De halsdoek is hier bijzonder, omdat deze geen knoop bevat. De miniatuur doet enigszins modernistisch, Art-Nouveau achtig aan. De tekst van de pagina's die betrekking hebben op de H. Cunera is getranscribeerd en herhaald in eigentijds Nederlands. De in rood uitgevoerde tekst geeft een nieuwe 'rubriek' aan (*rubrica* = rode kleurstof). Het eerste deel van de tekst is een aanhef om als lezer met de H. Cunera in spiritueel contact te komen. Het tweede deel is een verzoek van de lezer om haar voorpraak en gebed, wellicht bedoeld om te zingen of hardop te reciteren (versikel). Het derde deel is een verzoek aan God opdat de H. Cunera vanwege haar verdiensten en zuiverheid vergeving (*offlaet*) kan geven voor begane zonden. Het gaat hier dus om een aflat in de betekenis van vergeving van zonden van de lezer en niet om bekorting van het verblijf in het vagevuur. Hiervoor waren andere aflaten, waarvoor vaak een geldelijke vergoeding werd gevraagd.

Hoe is Cunera herkenbaar?

Dat het Cunera betreft in het miniatuur is af te leiden uit de gekruiste halsdoek om haar nek en haar heiligheid is aangegeven door de kroon op haar hoofd. Op andere afbeeldingen is de halsdoek vaak geknoopt als symbool van haar verwurging. In de gotische, gekalligrafeerde

tekst op perkament wordt haar naam twee keer genoemd, een keer met een C en een keer met een K. Beide schrijfwijzen waren kennelijk in gebruik. De pagina van de miniatuur is verder rijkelijk versierd met guirlandes, engelen en mysterieuze figuren. Aan wie het getijdenboek heeft toebehoord is onbekend, maar het moet wel een vermogende vijftiende-eeuwer zijn geweest die het heeft laten maken.

Datering en herkomst

Het uitbundig versierde handschrift is rond 1470 in Utrecht vervaardigd door een miniaturist onder de naam 'Meester van de Bostonse *Stad Gods*'. Hij ontleende deze naam aan een verlichtigd exemplaar van *De civitate dei* (*De Stad Gods*) van Augustinus uit 1466, dat zich thans in de Openbare Bibliotheek in Boston, USA, bevindt. Het handschrift met de miniatuur van de H. Cunera, vertoont grote verwantschap met ruim 28 soortgelijke handschriften die in die tijd in Utrecht, maar ook in de Zuidelijke Nederlanden zijn vervaardigd. De kalligrafen (kopiisten) van de vaak sjablone-achtige teksten en de miniaturisten (verluchters) hadden ieder hun specialiteit. Daarbij moest de miniaturist een aanzienlijke creativiteit aan de dag leggen en zich verdiepen in de personages en heiligen levens. Dat is in het geval van de H. Cunera met haar gekruiste halsdoek goed gelukt.

Wie was de maker van dit getijdenboek?

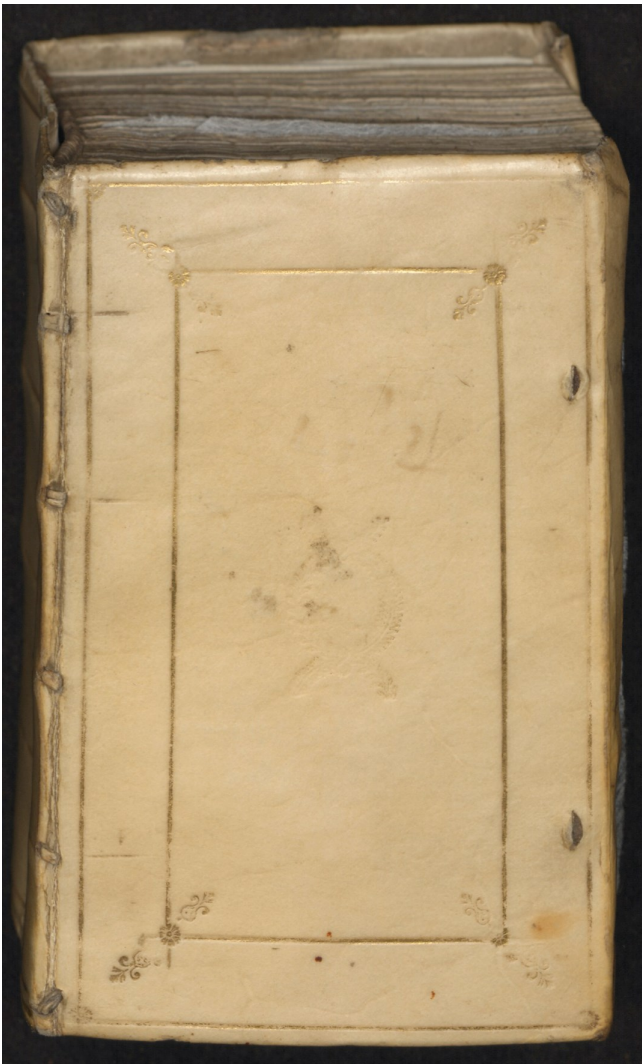
De stijl van de miniaturist van het getijdenboek kenmerkt zich door een wat houterige, sjablone-achtig postuur en een weinig geëmotioneerde gelaatsuitdrukking van personen, door de volle randversiering (bordure) van vlezige acanthusbladeren, engelen en duivels, en door een stereotiep kleurgebruik. Deze stilistische kenmerken hebben ertoe geleid dat nog 28 andere werken aan deze 'Meester van de Bostonse *Stad Gods*' zijn toe te schrijven.

Folio 186verso (met inleiding gebed Cunera onderaan), 187recto (met Cunera-miniatuur) en 187verso (einde bij inleiding gebed H. Pieterella) uit het getijdenboek (131G4 KB Den Haag)

Nog niet zo heel lang geleden (2004) is duidelijk geworden dat het hier hoogstwaarschijnlijk gaat om de Utrechtse meester-miniaturist Antonis Rogiersz. uten Broec. Hij was als miniaturist werkzaam van ca. 1445 tot ca. 1460 in de Zuidelijke Nederlanden, waar hij zijn werk heeft gesig-neerd. In de laatste periode van zijn leven werkte hij in Utrecht. Hij werd overigens te Utrecht geboren in of vóór 1439 en overleed daar in 1468/1469. In 1469 is hij in de Buurkerk begraven tegen betaling van 8 kromstaarten (muntsoort).

Het getijdenboek met een miniatuur van de H. Cunera is het belangrijkste werk van de Utrechtse miniaturist Antonis Rogiersz. Uten Broec. Ook voor die tijd, de 15e eeuw, moet het een zeer kostbaar bezit zijn geweest. De Koninklijke Bibliotheek heeft het in 1899 verkregen via een veiling van boekwerken van de Utrechtse bibliofoon Mr. W.J. Royaards van den Ham (1829-1897) en is daar nog steeds in de Koninklijke Bibliotheek in te zien. Voor wie het getijdenboek oorspronkelijk bedoeld was en wie het in de loop van de tijd in bezit heeft gehad is onbekend.

Getijdenboek van Kunera van Leefdael

Miniatuur (Jezus aan het Kruis met een treurende H. Maria en H. Magdalena) met versiering uit het Getijdenboek van Kunera van Leefdael

Het getijdenboek van Kunera van Leefdael

Dat laatste geldt niet voor het oudste getijdenboek dat zich in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek bevindt.

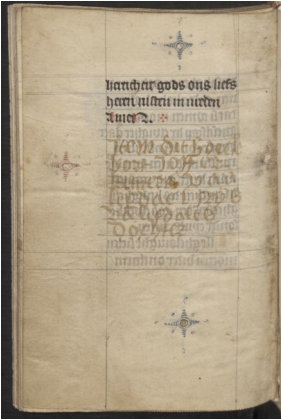
Dat handschrift dateert uit omstreeks 1415, is in het Oudnederlands geschreven en genoot in zijn soort in de 15e eeuw een ongekennde populariteit. Het getijdenboek bestaat uit 158 pagina's of bladen (folia 1-316verso).

Het bevat 34 mooie miniaturen waarvan er een als voorbeeld is opgenomen.

De miniaturen en randversieringen zijn minder gedetailleerd en wat primitiever uitgevoerd dan in het getijdenboek van Antonis Rogiersz. Uten Broec.

Lakzegel van Lodewijk van Leefdael uit 1498 (Toegang 006-4, Inv.No 1262-2 Agnietenarchieff, Het Utrechts Archief). Wapen: Een keper vergezeld van drie hamers. Gewende steekhelm met wrong. Helmteken: twee toegewende drakenkoppen met hals, geplaatst als buffelhoorns.

Handgeschreven, enigszins verbleekte 'ex libris' van Kunera van Leefdael op het laatste blad uit haar getijdenboek, dat rond 1480 in haar bezit moet zijn geweest

Zilveren insigne met randtekst 'Sancta Cunera'. De H. Cunera in het midden, links de jaloerse koningin (met kroon) en rechts een dienstmaagd (met hoofddoek)

Toch is dit oudste getijdenboek in de universiteitsbibliotheek in Utrecht onmiskenbaar uit de Utrechtse School. Er zijn hoogstwaarschijnlijk twee miniaturisten bij dit handschrift betrokken geweest, af te leiden uit de randdecoratie: de Meester van de Morgan Infancy Cycle (folia 1-192verso) en de Passiemeester van Maria van Gelre (folia 193r-316v).

Het getijdenboek van Kunera van Leefdael begint met een eeuwigdurende kalender van naam- en feestdagen van heiligen, martelaren en bisschoppen, gevolgd door het Nieuwe Testament, zeven boetpsalmen, een heiligenlitanie en een aantal gebeden tot heiligen. Opmerkelijk is wel dat noch de H. Ursula noch de H. Cunera in dit getijdenboek voorkomen op de kalender van heiligendagen en de heiligenlitanie. Ook zijn er geen aanroepingen aan hen gewijd. Van dit getijdenboek weten we dat het rond 1500 in bezit is geweest van Kunera van Leefdael uit Rhenen, de dochter van Denys van Leefdael (ca. 1395-1492), bisschoppelijk zontmeester, en Margriet van Wees. Hun dochter Kunera was de zuster van Lodewijk van Leefdael (ca. 1430-1506), eveneens bisschoppelijk zontmeester, die in 1475 persoonlijk een schitterend gekalligrafeerde aflat uit Rome heeft gehaald voor de Cunerakerk. Deze aflat, aanwezig in het Utrechts Archief, is bezegeld door achttien kardinalen, onder wie enkele die later paus zijn geworden. Op de laatste bladzijde van Kunera's getijdenboek staat opgetekend: *'Item dit boeck hort joffer Kunera van Lefdael Nys van Lefdales dochter'*.

Omdat zij als 'joffer' wordt aangemerkt, dateert haar eigendom van het getijdenboek waarschijnlijk van vóór 1481, toen Kunera van Leefdael trouwde met Filips Willem Schoutenz. Het is ook mogelijk dat het getijdenboek in bezit is geweest van een Kunera van Leefdael uit het tweede huwelijk van Denys van Leefdael met Catharina Voirschbach. Van deze Kunera is verder niets bekend.

Slotwoord

Het Utrechtse getijdenboek van Kunera van Leefdael is sinds 1973 in bezit van de Universiteitsbibliotheek Utrecht en op verzoek in te zien. In 1975 was het het pronkstuk van de tentoonstelling bij de opening van een nieuw paviljoen van de bibliotheek. Het getijdenboek van Kunera van Leefdael is laatstelijk tentoongesteld in 2018 in het Museum Valkhof te Nijmegen, als onderdeel van de tentoonstelling 'Ik, Maria van Gelder', ingericht bij gelegenheid van de restauratie van Maria's schitterende getijdenboek. Het zou mooi zijn als het getijdenboek van Kunera van Leefdael ook eens in het nieuwe Stads-museum van Rhenen tentoongesteld zou kunnen worden..

Originele tekst

[fol. 186v]

Een goet ghebet vander heiliger joncfrou Cunera

[fol. 187r]

Coem, brout Christi, ontfant die croen, heilighe Cunera, die di die heer bereit heeft in ewicheit.

Versikel – Bidt voer ons, heilighe joncfrouwe ende martelaester Kunera. Dat wi weerdich moeten werden der beloften Christi.

Collecte – Heer, ons moet vercrighen oflaet

[fol. 187v] dijn heilige joncfrouwe Kunera, die di altoes bequaem was van verdiensten der suverheit ende van beliinghe dijne duechden. Overmits Jhesum Christum onsen heer. Die levet ende regniert in enicheit des heilighen gheest. Benedien wi den heer. Gode segghen wi danc. Een god ewelike sonder eynde.

Amen.

Hertaling

Een goed gebed voor de heilige jonkvrouw Cunera

Kom, bruid van Christus, ontvang de kroon, heilige Cunera, die de Heer voor u gemaakt heeft in eeuwigheid.

Bid voor ons, heilige jonkvrouw en martelares Kunera. Dat wij de beloften van Christus waard mogen worden.

Heer, wij willen graag vergeving krijgen van uw heilige jonkvrouw Kunera, die U altijd

dierbaar was vanwege [haar] verdiensten van zuiverheid en van erkenning van uw deugden. Vanwege Jezus Christus onze heer. Die leeft en regeert in eendracht met de Heilige Geest. Prijzen wij de Heer. God zeggen wij dank. Een eeuwige God zonder einde.

Amen.

De belevenissen van twee gewone Elsterse jongens in WOII

Johannes van Kooten

Henk Honders

Wat is er gebeurd tijdens de Tweede Wereldoorlog in Elst (Utr.)? Dat was de vraag die Huibert van Verseveld had in 2019. Met veel anderen dacht hij: niet veel. Toen Huibert die veronderstelling nader onderzocht en dagboeken van Johannes van Kooten en Henk Honders uitgaf die over deze periode gaan, bleek het antwoord toch anders.

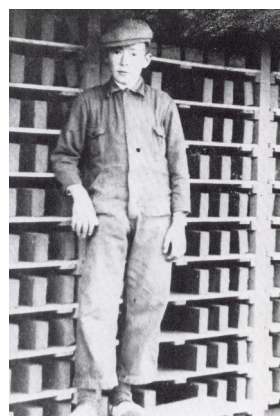
Een oproep in dorpskrant De Hank van mei 2019 bracht alles in een stroomversnelling voor Huibert. Er werd al snel contact met hem opgenomen door Niera Stuivenberg-Van Kooten die met een dagboek van haar broer Johannes van Kooten aan kwam zetten. “Alsjeblieft,” zei ze, “dit mag je lezen en dan heb je een handvat qua data en gegevens over wat er allemaal is gebeurd in Elst.”

Tijdens het lezen van dit dagboek werd er door een vriendin van Niera, Corrie Honders geheten, contact met Huibert opgenomen. Corrie vroeg aan hem of hij in het dagboek van Johannes wel eens de naam Henk Honders had gelezen. Huib beantwoordde dit met een ‘ja’. “Nou, dat was mijn vader en die heeft ook een dagboek bijgehouden tijdens deze periode en die mag je ook komen ophalen,” zei ze.

De dagboeken gaan over de eenvoud en het normale leven van deze twee Elsterse jongens in deze duistere periode van onze geschiedenis. Dat greep Huibert aan. “Dit was voor mij een aanleiding om beide dagboeken niet in

een bureaulade te laten liggen, maar openbaar en toegankelijk voor iedereen te maken.”, aldus Huibert.

Zonder ervaring in het uitgeven en het schrijven stortte hij zich op deze taak en nu zijn er dus twee dagboeken verschenen. Deel 3 is ondertussen ook alweer in de maak, want het idee dat er is niks is gebeurd in Elst tijdens de Tweede Wereldoorlog, is duidelijk een hele grote misvatting geweest van veel mensen. De reden hiervoor is de geslotenheid van het dorp en de afspraak van de mensen die in het verzet hebben gezeten: “Het is gebeurd en we

Henk Honders_1937
(coll. H.P. Deys)

Johannes en Stoffel van Ingen

praten er nooit meer over.”

Johannes van Kooten werd geboren op 19 april 1923 en stierf op 29 april 1995. Henk Honders werd geboren op 03 augustus 1923 en stierf op 14 maart 2014. Zij zijn beste vrienden geweest in de periode die beschreven wordt in hun dagboeken. Beiden geven een korte beschrijving van hun leven voor 1940, maar vooral tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Toch zijn beide verhalen niet met elkaar te vergelijken. Waar Johannes de evacuatieperiode met 22 personen (plus 2 varkens, 12 geiten, 20 konijnen, 3 kippen, 4 honden, 2 ganzen en 2 katten) doorbracht in één boerderij, heeft Henk dit samen met zijn vader en moeder beleefd.

Johannes verbleef in die periode in Doorn en Henk in Leersum. Beiden zijn twee keer geëvacueerd geweest. De eerste keer tijdens de meidagen van 1940, toen de Duitsers ons land binnenvielen. Dit gebeurde via de Grebbeberg. Een klein detail is dat er is nooit een evacuatieplan is geweest voor Elst voor deze periode. Dat terwijl er meer dan 1800 Nederlandse soldaten waren gehuisvest in het dorp. Er was wel een plan voor de evacuatie van Rhenen en Veenendaal.

De tweede evacuatieperiode voor Elst was vanaf 30 oktober 1944 tot ver na de bevrijding op 5 mei 1945. Zowel Johannes als Henk mochten niet eerder naar hun eigen huis, omdat er een ontwapeningskamp van Duitsers op hun land was ingericht. Toen deze werd opgeheven en de 5.783 gevangengenomen Duitse soldaten waren afgemarcheerd naar de Harskamp, mocht Johannes op 28 mei weer naar zijn huis te Elst en Henk trok op 1 juni weer in zijn ouderlijk huis in Remmerden.

Tijdens deze tweede evacuatieperiode hebben beide jongens hun dagboeken geschreven met de belevenissen die ze meemaakten in de buurtdorpen. Vlakbij huis, maar eigenlijk ook weer zo ver weg. Elst moest geëvacueerd worden omdat er ongeveer duizend soldaten van de Waffen-SS gehuisvest werden in Elst. Deze groep bestond eigenlijk veelal uit Nederlandse mannen die voor de Duitse kant hadden gekozen.

Bevrijding Elst Rijksweg - Veenendaalsestraat

Dit waren Nederlandse Vrijwilligers in Europese Krijgsdienst (zogenoemde Landstorm Nederland). Deze manschappen werden vooral ingezet voor de strijd in de Betuwe en het verdedigen van de Grebbeberg tegen de oprukkende geallieerden.

De uitgave van het dagboek van Henk Honders heeft Huib aan kunnen vullen met heel veel foto's van de bevrijding, de vrijheidsbogen en de optocht die is geweest in augustus/september 1945 ter ere van de bevrijding. Deze foto's zijn uit zeer veel verschillende bronnen gekomen, waarvoor Huibert deze mensen nog steeds erg dankbaar is. Sommige verhalen uit beide dagboeken blijven je altijd bij. Het verhaal uit het dagboek van Johannes dat Huibert het meeste is bijgebleven, is een voettocht vanuit hun evacuatieadres Sandenburg in Doorn naar hun eigen woning op de Rijksweg in Elst op 8 januari 1945.

Een stukje uit het dagboek van Johannes van Kooten

Om 05.30 uur stond ik mij reeds bij het kaarsje aan te kleden, om met een boerenwagen de grote tocht naar Elst voor het laatst te ondernemen. Het was de laatste dag dat wij ons nog konden melden. Gisteren was het mooi weer, maar toen ik buiten kwam stond het te sneeuwen, dat een strop was. Toch knoopten wij onze jas dicht en gingen wij door de dikke sneeuwstorm heen, de wagen halen. De sneeuw sneed ons door het gezicht en ik trok mijn grote hoed wat dieper voor mijn ogen. De boer was ook al wakker en wij konden de wagen meenemen. Wij hadden al een half uur gelopen en nu kregen we de wind achter. Voor wij de Rijksweg bereikt hadden, zweetten wij reeds als paarden en hier reed de wagen al niet veel beter. Aan de Buntlaan kregen wij versterking van de vrouwen. Mijn neef Gijs ging ook mee. Nadat wij met ons achten wat beraadslaagd hadden, besloten wij toch maar om door te zetten. Met de hoop dat de weg wel schoongeveegd zou worden, deden wij de touwen om de schouders en vertrokken wij. Nadat Jo en Gijsje een buiteling in de sneeuw gemaakt hadden waren wij om 08.00 uur in Leersum. Intussen gingen wij al met de enkels door de sneeuw, maar het begon iets licht te worden. Er kwamen ook meer mensen op de weg en ook zij konden met hun fiets niet rijden. In Amerongen ontmoetten wij een man die uit Elst kwam en ons vertelde dat wij niet in Elst mochten komen. Wij gingen echter verder in de hoop

Optocht bevrijdingsfeest 1945

op geluk en dat op onze terugweg de straat geveegd zou zijn. Toen wij Elst bereikten was het dag geworden. Voor dat wij Elst ingingen, gingen wij eerst nog eens goed rusten. Er waren weer veel soldaten in Elst maar wij werden niet aangehouden.....

Deze tekst in het dagboek van Johannes geeft een beeld van het leven in die dagen en de dag was nog lang niet voorbij voor hem. Door dit soort verhalen zijn voor Huibert beide dagboeken zeer waardevol geworden. Ze geven echt weer hoe het leven toen in deze duistere dagen van onze wereldgeschiedenis door de 'gewone' man werd beleefd en wat ze tegenkwamen.

Hetzelfde vinden we in het dagboek van Henk Honders. Hij schrijft twee jaar na dato op 3 februari 1945 een kort bericht over een belevenis die zeer veel indruk op zijn verdere leven heeft gemaakt.

Een stukje uit het dagboek van Henk Honders:

Het is deze dag een dag geworden zoals wij er in geen tijd een hebben gekend het was prachtig en mooi zonnig weer het leek wel een zomerse dag. Het is vandaag juist twee jaar geleden als dat er bij ons op Remmerden (50 meter van ons huis) een Engelse vliegenier is gedaald. De jongen (22 jaar) viel te pletter op een steenloods. Ik was de eerste die hem vond in de pikke, pikke donker ('s avonds zo rond 20.00 uur). Hij was toen al reeds overleden. Ik moet hier nog aan toevoegen als dat de moffen het lijk 40 uur hebben laten liggen voor ze hem weg kwamen halen. Hij werd in Amersfoort begraven.

Dit verhaal is voor Huibert en Juul van Hardeveld uit Elst aanleiding geweest om de crash van deze vliegenier en zijn vliegtuig verder te onderzoeken. Dit heeft ondertussen alweer heel wat nieuwe indrukwekkende informatie

over het dorp Elst opgeleverd, maar er zijn ook nog veel vragen.

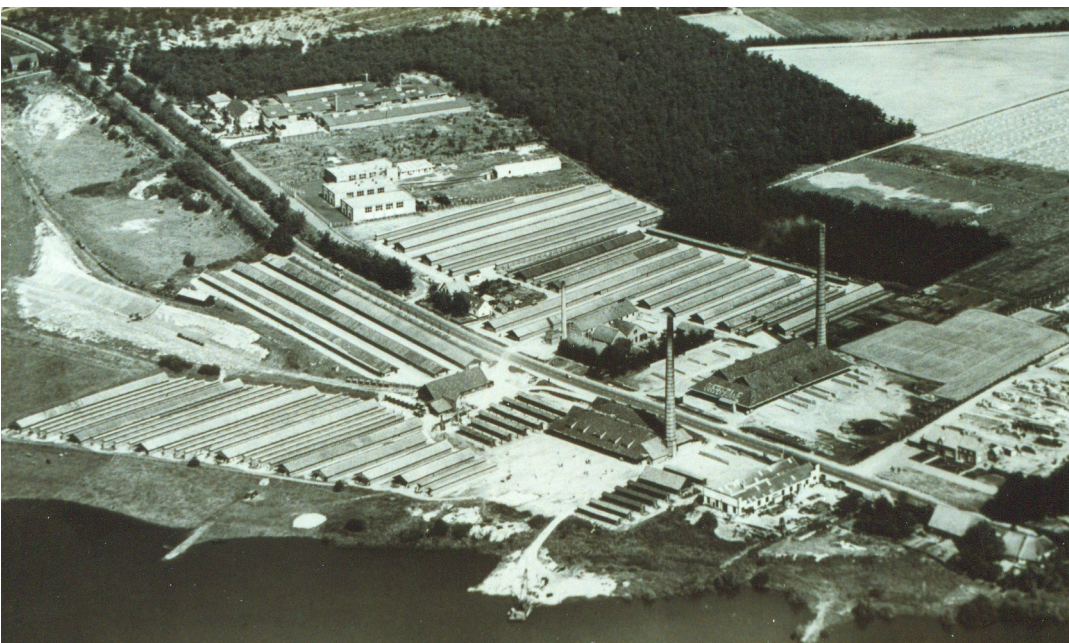
- Waar zijn de andere zeven piloten uit dit vliegtuig terechtgekomen?
- Waar is het vliegtuig gecrasht?
- Wie heeft het vliegtuig neergeschoten?

Zo kan Huibert nog wel meer dan 40 vragen bedenken. In deel drie van deze dagboekenreeks zal dit hopelijk allemaal duidelijk gaan worden. Dit verhaal staat dan centraal, maar wordt aangevuld met nog twee andere dagboeken, twee memoires en een persoonlijk verhaal van een Joods meisje, dat ondergedoken heeft gezeten in Elst en de oorlog heeft overleefd. Huibert hoopt dit derde boek aan het einde van dit jaar te kunnen presenteren.

Boeken

De boeken 'Mijn jeugd tijdens de oorlog in Elst Utrecht; Het dagboek van Johannes van Kooten 1939 -1946' en 'Mijn jeugd tijdens de oorlog in Elst Utrecht; Het dagboek van Henk Honders 1939 -1946' zijn in Elst te koop voor € 19,95 per stuk bij supermarkt Albert Heijn, drogisterij Pater en de familie Van Verseveld aan de Irenestraat 80; in Veenendaal bij boekhandel Van Kooten en in Rhenen bij het Stedsmuseum.

Heeft u nog informatie, dagboeken of objecten uit de Tweede Wereldoorlog, dan komt Huib graag met u in contact. Stuur een mail naar Elstwiii@gmail.com of volg de Facebookpagina www.facebook.com/Onderzoek-Elst-Utrecht-WOII voor de laatste informatie.

Steenfabriek Overbetuwe (collectie: N. v.d. Oosterkamp, Elst)

Monument in het Binnenveld

7000 jaar terug in de tijd

Als je met de fiets door het Binnenveld langs de Grift richting Wageningen rijdt zijn ze niet te missen. Zeven hoge boomresten staan pontificaal in het landschap. Met een korte wandeling langs de herstelde Kromme Eem vanaf de fietsbrug over de Grift kun je er dichtbij komen en de bomen aanraken.

In de voorlaatste ijstijd kwam het landijs in ons gebied tot de lijn Wageningen-Rhenen. Het gewicht van de ijskap van maximaal 250 meter hoogte drukte de bodem naar beneden en vormde de Gelderse Vallei. Bij het smelten van het ijs werden zand en stenen zijwaarts geduwd en deden de Veluwe en de Utrechtse heuvelrug ontstaan. Na de laatste ijstijd, zo'n 11.000 jaar geleden, ontstond in de vallei een moeras. In de loop van eeuwen vormden de afgestorven moerasplanten een dikke laag veen. De veenlaag groeide aan tot wel 9 meter hoogte. Een klein riviertje met de naam de Kromme Eem voerde water af naar de Rijn. Dit gebied vormde lange tijd een natuurlijke buffer tussen twee vijandige troepen. In de middeleeuwen bouwde de

krijgsheer, de ridder van Gelre, in Wageningen het kasteel de Tarthorst. De bisschop van het Utrechtse Sticht bouwde kasteel ter Horst in Achterberg. Het lag aan de weg die tegenwoordig De Dijk heet, tegenover no. 43. Beide kastelen zijn inmiddels verdwenen, maar het lijkt erop dat de samenwerking tussen de twee provincies nog sporen draagt van de oude tijd. Bij de inrichting van het natuurgebied lijkt samenwerking nog steeds moeilijk. De natuur aan de zuidwestzijde van de Grift wacht nog op stappen van Utrechtenaren.

Turfwinning

Het afgraven van veen en het maken en verhandelen van turf vormden eeuwenlang een belangrijke bron van inkomsten voor de bevolking in het gebied. Om het materiaal af te kunnen voeren werd in de 15^e eeuw door Bisschop David de Grift (het latere Valleikanaal) gegraven. En zo kwam de Kromme Eem te vervallen.

Kasteel Tarthorst in Wageningen

Na het afgraven van het veen werd het land in gebruik genomen door de boeren. Er graasden koeien en in de nattere delen werd alleen het gras gehooïd en afgevoerd. In 2018 werd door samenwerking tussen boeren, natuurorganisaties en overheden aan de Gelderse zijde van de Grift 280 hectare aan de landbouw onttrokken en omgevormd tot natuurgebied. De oorspronkelijke loop van de Kromme Eem werd in ere hersteld en loopt nu als een klein watertje parallel aan het Valleikanaal. De bovenste 30 cm van de bodem, waarin veel meststoffen zaten, werd afgegraven. Hierdoor werd het gebied weer nat en ontstond een prachtig landschap met rijke vegetatie met veel water- en weidevogels.

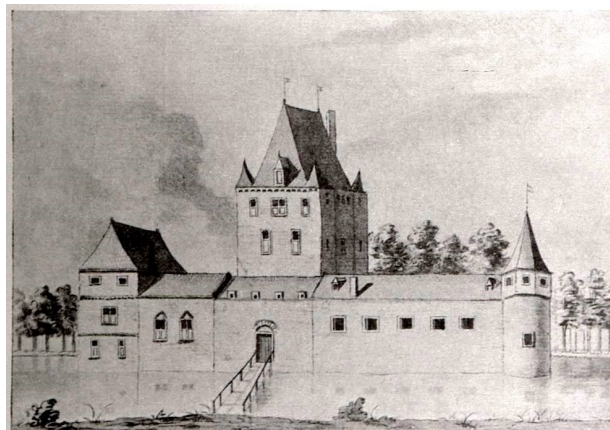
Verder werden er sloten gegraven en zo werden 20 stammen van oeroude eikenbomen, met lengten tot 12 meter, in de bodem gevonden.

Kienhout

Deze oude bomen groeiden daar vóór het begin van de veenvorming. Eiken houden niet van natte voeten en tijdens de vorming van het veen zijn zij letterlijk ten onder gegaan.

Opgegraven boomresten in het Binnenveld 2019

Kasteel ter Horst in Achterberg

Het hout, dat bekend staat als 'kienhout', werd geconserveerd dankzij de zuurstofarme omstandigheden van het veen. Het hout is gitzwart als ebbenhout en broos.

Een 20-tal jaren geleden maakte ik kennis met kienhout afkomstig uit Zwolle. Ik maakte daarvan beelden die verwijzen naar de Germaanse mythologie. Toen ik kienhout in het Binnenveld zag liggen zocht ik contact met de Rijksdienst voor cultureel erfgoed. Deze dienst heeft de leeftijd van de bomen vastgesteld.

Door jaarlijkse wisselingen in het weer zijn de groeiomstandigheden elk jaar anders en dat laat sporen na in de jaarringen van de bomen.

Voor het onderzoek zijn de bomen in stukken gezaagd. Het leverde een verrassing op: een aantal van de bomen is ouder dan 7000 jaar. Het zijn overblijfselen van de oudste eikenbomen die in Nederland gevonden zijn. Zij leveren daarmee ook waardevolle informatie op over het klimaat van die tijd.

Jos Baselmans en Ester Jansma schrijven hierover in het tijdschrift Bos nr 5 van oktober 2019 het volgende:

Deze eiken zijn om twee redenen belangrijk. In de eerste plaats zorgen ze voor een aanvulling op de Nederlandse jaarringkalender. De breedte van een jaarring is voornamelijk het gevolg van het klimaat en de bodem waarop een boom groeit. Gunstige groeiomstandigheden resulteren in een snelle aanwas en een brede ring, terwijl jaren met bijvoorbeeld een vroeg invallende winter een smalle ring opleveren. Als bomen in een regio onder dezelfde klimatologische en hydrologische omstandigheden groeien, lijken hun jaarringpatronen sterk op elkaar. De opeenvolging van smallere en bredere ringen is een soort streepjescode voor een bepaalde periode. Een jaarringkalender wordt samengesteld uit grote hoeveelheden elkaar overlappende jaarringreeksen van levende bomen en van hout uit historische gebouwen, uit archeologische opgravingen en uit het veen.

Jaarringen van 7000 jaar oude boom uit Binnenveldse Hooilanden. Bij droogte en stress ontstaan smalle jaarringen, bij veel zon en neerslag groeien de bomen beter en worden de jaarringen dikker.

De kalender die ontwikkeld is uit hout dat in Nederland is gevonden reikt met enkele hiaten maar liefst 8.400 jaar terug in de tijd. Hout van bijvoorbeeld een schilderij op paneel, een meubel, een scheepswrak of een muziekinstrument van onbekende ouderdom en herkomst kun je dateren door de beste overeenkomst in streepjescode te vinden. In de Nederlandse kalender ontbreken de jaren van de bomen, gevonden in het Binnenveld. De datering van de twee eiken is gebaseerd op een Duitse kalender, waaraan langer is gewerkt en die verder in de prehistorie teruggrijpt. Jaarringen van 7000 jaar oude boom uit Binnenveldse Hooilanden. Bij droogte en stress ontstaan smalle jaarringen, bij veel zon en neerslag groeien de bomen beter en zijn de jaarringen dikker.

Interessante sleutel

In de tweede plaats vormen de bomen een interessante sleutel tot de ontwikkeling van het gebied. Ze zijn namelijk gevonden in een dal aan het zuidelijke uiteinde van de Gelderse Vallei. Hier stroomde sinds de laatste ijstijd 11.700 jaar geleden een riviertje, de Kromme Eem, dat bij de Grebbeberg uitwaterde op de Rijn. In de eerste duizen-

den jaren na de ijstijd veranderde de waterhuishouding in het dal niet alleen door de toevloed van regenwater, maar ook door de toetreding van kwelwater uit de Heuvelrug en de Veluwe. Het riviertje kon het water niet allemaal kwijt en langzaam vernatte de vallei en ontstond er veen. De twee gedateerde eiken stellen ons nu al in staat de ontwikkeling van het veen beter te begrijpen. Ze groeiden ofwel direct voorafgaand aan de veenvorming of ze markeren een periode waarin het veen tijdelijk goed ontwaterd werd. Eiken groeien namelijk alleen in relatief droge condities en gaan dood door een overschot aan water. Tijdens de uitvoering van de werkzaamheden in het Binnenveld is helaas veel van het materiaal verloren gegaan. Een zevental van de bomen is inmiddels als monument opgericht in het Binnenveld. Een eerbetoon aan vervlogen tijden. De bomen zijn op verschillende wijzen samengesteld.

Twee bomen hebben nog hun oorspronkelijke lengte. Drie van hen zijn samengesteld uit oorspronkelijke delen van één boom, en twee van de bomen zijn samengesteld uit materiaal van verschillende bomen.

Het Binnenveld is naast een prachtig natuurgebied een monument rijker, dat uitnodigt stil te staan bij zijn bijzondere ontstaansgeschiedenis. De bomen zijn stille getuigen van de oertijd. Ze reiken naar boven tot het niveau tot waar het veen was aangegroeid. Trilveen groeit weer aan, bedreigde vogelsoorten bouwen hun nesten en voeren hun jongen. Boeren hebben hier een landschapsfunctie. Kanongebulder en verkeerslawaaï is ver weg. Het geluid van de vogels verrijkt de stilte.

Wie nu door het gebied fietst hoort de roep van de wulp, de grutto, de Kievit en de scholekster. Ook kun je de rietgors, de veldleeuwerik, de blauwborst en de karekiet horen en kun je veel soorten roofvogels, eenden, ganzen en ook bijzondere vogels als de kempfaan en bosruiter zien.

Locatie kunstwerk met veeneiken: blauwe stip tussen Kromme Eem en de Grift

Kruidenfabriek 'Lumen Naturae'

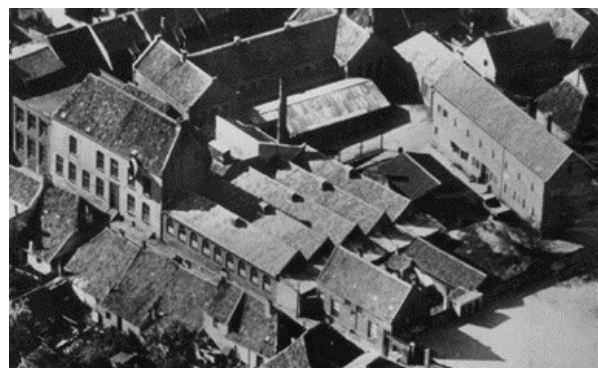
Zakken met kruiden op zolder

Denkend aan de Van Deventerstraat in Rhenen zullen alleen oude Rhenenaren zich nog herinneren dat daar eens de tapijtfabriek van Van Wijngaarden gevestigd was in een pand van beeldhouwer Hildo Krop. Zelfs de latere bewoner van het pand, kruidenfabriek 'Zonnegoud' die hier was gevestigd vanaf 1950, is alweer vertrokken sinds 1997. In deze stille straat in Rhenen, op de plek waar nu stadsvilla's nummer 27, 29 en 31 zijn, staat onopvallend een honderd jaar oud, bijzonder pand met een geurrijk verleden.

Hildo Krop en Tapijtfabriek 'De Volharding'

Het gebouw werd in 1920 ontworpen als kantoor- en magazijngebouw door de bekende, veelzijdige kunstenaar Hildo Krop (1884-1970) uit Steenwijk. De heer Adrianus Huiberdinus van Wijngaarden (1875-1962), directeur van Tapijtfabriek 'De Volharding' verleende destijds de opdracht voor het ontwerp. Het ontwerp van Krop is daarna door de gemeentearchitect D. Hoiting verder uitgewerkt

in bouwkundige tekeningen. De directeur-mede eigenaar A.H. van Wijngaarden van de tapijtfabriek was getrouwd met Lucina Hilda Krop, de zuster van Hildo Krop. In 1922 heeft Hildo Krop ook villa De Geer op de Herenstraat 63 in Rhenen voor het echtpaar Van Wijngaarden ontworpen.

Het fabrieksterrein van de tapijtfabriek 'De Volharding'; rechts het kantoor- en magazijngebouw, 1929 KLM

Het verwoeste fabrieksterrein van de tapijtfabriek. Alleen het kantoorgebouw staat nog overeind. (1942).

Op 19 februari 1921 vond de eerste steenlegging van het kantoorgebouw plaats.

De tapijtfabriek was al sinds de oprichting in 1870 gevestigd tussen de Van Deventerstraat en de Weverstraat. Dit is te zien op een KLM-foto uit 1929. Links staan de productiegebouwen van de tapijtfabriek langs de Weverstraat en rechts staat het kantoor- en magazijngebouw aan de Van Deventerstraat.

In de meidagen van 1940 werd de binnenstad van Rhenen grotendeels verwoest door de Duitse artillerie. Ook een groot deel van de tapijtfabriek werd vernietigd, maar het kantoorgebouw van Krop raakte slechts licht beschadigd.

Op de afbeelding uit 1942 is duidelijk te zien dat rondom het kantoorgebouw alle gebouwen zijn weggevaagd en dat het puin al grotendeels geruimd is, terwijl het kantoorgebouw vrijwel onbeschadigd overeind staat.

Inmiddels had Van Wijngaarden besloten om het bedrijf uit de stad te verplaatsen en kort na de oorlog betrok Tapijtfabriek 'De Volharding' een nieuw pand in de Vogelenzang.

Het gebouw van Hildo Krop

Het kantoor- en magazijngebouw werd in 1921 door aannemer Hein de Leeuw gebouwd aan de Van Deventerstraat 2 d7. Deze straat liep tot 1941 van de Herenstraat, ongeveer tegenover de Muntstraat, naar het zuiden en na de wederopbouw in 1941-1942 loopt de Van Deventerstraat parallel aan de Herenstraat van de Koningstraat naar de Bontekoestraat. Het gebouw van Hildo Krop echter ligt nog steeds aan de Van Deventerstraat. Het gebouw met een lengte van 26 meter en een breedte van bijna zeven meter bestaat uit twee verdiepingen en een zolder met een zadeldak, gedekt met pannen. De nok ligt evenwijdig aan de Van Deventerstraat. In de noordgevel zijn twee deuren en vijf vensters geplaatst, waarvan vier op de verdieping. De schoorsteen staat aan de buitenzijde tegen de noordgevel, grenzend direct aan de Van Deventerstraat. Karakteristiek is de kopgevel aan de westzijde.

De oostelijke kopgevel is eenvoudiger uitgevoerd dan de zuidzijde van het pand.

Er zijn smalle horizontale overkragingen in de gevel gemetseld op de verdiepingshoogten, die deels doorlopen in de zijgevels. Hierbij verspringt het metselwerk ongeveer drie centimeter naar buiten. Verder zijn de windveren langs het dak getrapt in drie delen uitgevoerd. Opvallend is het verticale zoldervenster dat in trapvorm naar boven verloopt. De kopgevel heeft op de verdieping vier vensters en op de begane grond een deur en een venster. Langs de zuidzijde van het pand ligt een bijbehorend perceel over de gehele lengte met een breedte van circa tien meter. In deze gevel zijn op de verdieping negen vensters met roedeverdeling aangebracht en op de begane grond zeven vensters en een deur. De kraaglijnen van de kopgevel lopen deels door in de zuidgevel.

De oostelijke kopgevel is eenvoudiger uitgevoerd dan de westgevel. De windveren zijn enkelvoudig uitgevoerd. Het zoldervenster is getrapt, maar kleiner dan aan de westzijde. In 1950, 1967, 1983 en in 2000 heeft een aantal verbouwingen plaatsgevonden. In 1950 is de verdieping verbouwd voor de kruidenfabriek. In 1967 is er een kelder onder het middendeel van het gebouw aangebracht. Bij de verbouwingen in 1983 werd de kantoorruimte op de verdieping aan de productie toegevoegd en werd een

Burgemeester Bosch ridder van Rosenthal, de wethouders en de gemeentesecretaris heten het echtpaar Van der Schaaf welkom tijdens de opening van het bedrijf. Foto 1950

kantoor op de begane grond gerealiseerd. In 2000 ten slotte is de kruidenfabriek omgebouwd tot drie appartementen. Ondanks de leeftijd, de unieke geschiedenis en het bijzondere ontwerp is het pand nooit op de monumentenlijst geplaatst.

Het ontstaan van kruidenfabriek 'Zonnegoud'

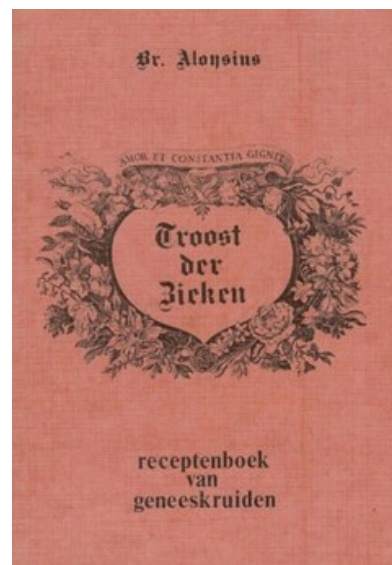
De heer Jan Albertus van der Schaaf (1883-1944), geboren en gehuwd in Franeker, was onderwijzer in Heino en later in Haarlem. Hij was zeer geïnteresseerd in kruiden en natuurproducten. Hij importeerde begin jaren dertig natuurproducten uit Duitsland en Zwitserland, die hij bewerkte, verpakte en verkocht in Haarlem en Amsterdam. De zaak groeide zodanig dat hij zijn zoon Herman Joseph van der Schaaf (1914-1980) vroeg om mee te komen werken. Zoon Herman had handelsschool gedaan in de avonden en werkte op dat moment in een boekhandel in Den Haag. Na rijp beraad kwam hij bij zijn vader werken en op 1 september 1934 werd het bedrijf bij de Kamer van Koophandel ingeschreven. Ook werd toen het merk 'Zonnegoud' bij het merkenbureau gedeponeerd. Het bedrijf groeide en men deed steeds meer kennis op. Vooral het contact met Broeder Aloysius, een kruidkundige in Heerlen, leverde een schat aan informatie op en Herman kreeg, naast veel medewerking, ook documenten van Broeder Aloysius. Na bestudering van de literatuur maakte Van der Schaaf ook zelf diverse recepturen. Het bedrijf werkte in Haarlem verspreid over meerdere huizen op verschillende locaties, wat niet erg efficiënt was. Na de oorlog ging Van der Schaaf op zoek naar een nieuwe locatie en een groter gebouw. Hij kwam in Rhenen, waar het pand van de tapijtfabriek van Van Wijngaarden leegstond en dat voldeed aan wat hij nodig had. In 1950 kocht Van der Schaaf het pand en nadat een aantal bouwkundige aanpassingen was uitgevoerd door de Rhenense aannemer W. Klaassen betrok de kruidenfabriek in 1951 het pand.

Verhuizing naar Rhenen

De opening van het fabriekspand vond plaats op 2 augustus 1950, getuige het herinneringsalbum dat het personeel aan de heer H.J. van der Schaaf aanbood. Bij de opening waren de burgemeester en de gemeentesecretaris T. van der Willik aanwezig. De burgemeester heette bij die gelegenheid het bedrijf, en in het bijzonder het echtpaar Van der Schaaf, van harte welkom.

Met de verplaatsing van de kruidenfabriek van Haarlem naar Rhenen kwamen verscheidene personeelsleden mee. Zij kregen huizen van de gemeente Rhenen, onder meer het pand Van Deventerstraat 25. Het gezin H.J. van der Schaaf ging op Herenstraat 102 wonen. In 1950 telde het bedrijf circa vijftien personeelsleden en op een latere foto van het personeel staan achttien personen.

Op foto's uit de jaren tachtig staan steeds tussen de twaalf en vijftien personeelsleden. Het personeelsbestand bleef dus vrij stabiel.

Het receptenboek van broeder Aloysius

De nalatenschap van broeder Aloysius uit Heerlen

Kort voor de oorlog hadden de oprichter J.A. van der Schaaf en zijn zoon H.J. van der Schaaf de vertegenwoordiging verworven van het Kruidenhuis van Broeder Aloysius uit Heerlen. Broeder Aloysius (1854-1942), geboren als Eduard Vrijens, had zijn kennis van geneeskrachtige kruiden mede vergaard door zijn contact met priester Sebastian Kneipp in Beieren. Broeder Aloysius schreef in 1901 het boek 'Troost der Zieken'; daarna volgden de uitgaven in 1912, 1922, 1948 en 1979. De vierde uitgave uit 1948 werd samengesteld door H.J. van der Schaaf. In 1957 verwierf hij de rechten en de vijfde, en tevens laatste uitgave, was het werk van H.J. van der Schaaf zelf.

In dit boek met 586 bladzijden worden ruim 500 ziekten en kwalen beschreven alsook 350 geneeskrachtige kruiden.

Enkele jaren na het overlijden van Broeder Aloysius kwam de gehele kruidenvoorraad uit het klooster, inclusief receptuur, naar Rhenen. De voorraad was zo groot dat er twee spoorwagons nodig waren voor het transport. In Rhenen aangekomen moesten de kruiden worden opgeslagen. In 1954 koopt Van der Schaaf daarvoor twee oude huisjes in de Weverstraat, nummer 2 en nummer 4, die hij gebruikt voor de opslag.

Hoe werden de grondstoffen verkregen die in Rhenen werden verwerkt?

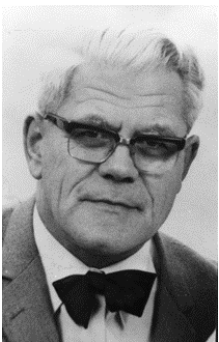
Een deel van de kruiden en geneeskrachtige planten werd geïmporteerd, maar ook werden veel producten uit Rhenen en omgeving verkregen. Zo werden brandnetels, stinkende gouwe, kattenstaarten, vlierbloesem en vlierbessen verzameld onder meer door de jeugd. De vlierbloesem leverde f 0,25 per kilo op. Zonnedauw, een plant die nu sterke bescherming geniet, werd in Drenthe geplukt en bracht f 60 per kilo op. De tabaksteelt was in de jaren vijftig in Rhenen en omgeving op zijn retour en verschillende boeren waren bereid om een aantal aren grond met

geneeskrachtige planten in te zaaien. Volgens een lijst van Kruidenfabriek 'Zonnegoud' uit 1951 waren 32 telers in Elst, Remmerden, Rhenen, Achterberg en Veenendaal betrokken bij de teelt van *viola tricolor* (viooltjes tegen jeugdpuistjes), valeriaan (rustgevend middel), angelica (engelwortel helpt bij maagproblemen) en citroenmelisse (tegen zweren). Met deze producten werden respectievelijk 0,69 ha, 1,56 ha, 2,34 ha en 0,12 ha, dus totaal 4,71 ha, beplant. Hoewel het hier niet direct relevant is, is het interessant dat de erevoorzitter van de Historische Vereniging in Rhenen, de heer H.P. Deys, in 1961 promoveerde op onderzoek naar analysemethoden van de werkzame stof in vingerhoedskruid (*digitalis*).

Veel medicijnen worden natuurlijk uit planten gewonnen. De lokaal geplukte en gekweekte planten moesten worden gedroogd; hiertoe stond een aantal droogstoven aan de zuidzijde van het gebouw. De uit het buitenland aangevoerde kruiden en planten werden meestal droog aangevoerd in de fabriek en bewaard op de zolder om later bewerkt te worden via bepaalde recepten in de vorm van pillen, poeders, dranken of tinctuur. Op de zolder werden de hoeveelheden afgewogen en soms gemengd. Vervolgens werden de grondstoffen met een lift naar de verwerking op de eerste verdieping gebracht. Naast een droge opslagruimte zijn veel machines nodig voor de bewerking, zoals maalmachines, snijmachines, mengvaten, droogkasten, tabletteermachines, maar ook machines om een suikerlaagje om een tablet aan te brengen. Bovendien moesten flesjes en potjes van een etiket worden voorzien en worden verpakt. De producten werden afgezet via alternatieve genezers, reformwinkels, drogisterijen, apotheken en supermarkten. Aanvankelijk werd dagelijks een wagen met postpakketten naar het postkantoor gebracht, later haalde het bedrijf Correctexpres de leveranties op.

De stad uit

Begin jaren zestig trad de Wet op de Geneesmiddelenvoorziening in werking. Dit hield in dat namen van producten vaak moesten worden aangepast en de documenten bijgesteld. De belangstelling van het publiek nam toe en de afzet liep veel via reformhuizen en kruidenwinkels. De naam van het bedrijf werd in de jaren zeventig veranderd in 'Lumen Naturae' (Licht der Natuur). Hieronder vielen de drie handelsmerken 'Zonnegoud', 'Levensvreugde' en 'Fytopat'.

H.J. van der Schaaf
omstreeks 1978

Op 1 juli 1979 werd Herman van der Schaaf 65 jaar en besloot hij te stoppen met werken.

Zijn kinderen hadden geen belangstelling om het bedrijf over te nemen en hij verkocht het bedrijf aan Cees Moesbergen.

Moesbergen was in 1963 in dienst gekomen en had zich opgewerkt tot bedrijfsleider. Van der Schaaf verhuisde na zijn pensionering naar de Rozenlaan 72 in Rhenen. Hij overleed in 1981. Moesbergen zette het bedrijf succesvol voort. Hij had de trend voor natuurproducten mee en het bedrijf floreerde. De gemeente Rhenen zag begin jaren negentig industriële activiteiten graag verdwijnen uit de binnenstad. Afgezien van het feit dat er wel eens een klacht binnenkwam over geur, of zelfs stankoverlast, was het ook gemeentebestuur om bedrijven met hinderwetvergunning naar een bedrijventerrein te verplaatsen.

In ieder geval werd in 1994 een overeenkomst gesloten tussen de gemeente Rhenen en Lumen Naturae, waarbij het bedrijf een perceel van 2400 m² op Remmerden aan kon kopen met de verplichting om de bestemming van het pand aan de Van Deventerstraat te wijzigen in een kantoor- of woonbestemming. Contractueel werd afgesproken om binnen een periode van vijf jaar het bedrijf uit de stad te verplaatsen. Zover kwam het echter niet, want op 1 november 1997 werd het bedrijf verkocht aan de heer J. Mink. Mink zet het bedrijf nog enige tijd voort aan de Van Deventerstraat, maar kijkt uit naar een andere productieruimte. Mede in verband met nieuwe wetgeving die aanpassing van productiefaciliteiten vereist, verhuist het bedrijf uiteindelijk niet meer naar de locatie Remmerden, maar naar de plaats Montfoort.

Stadsappartementen

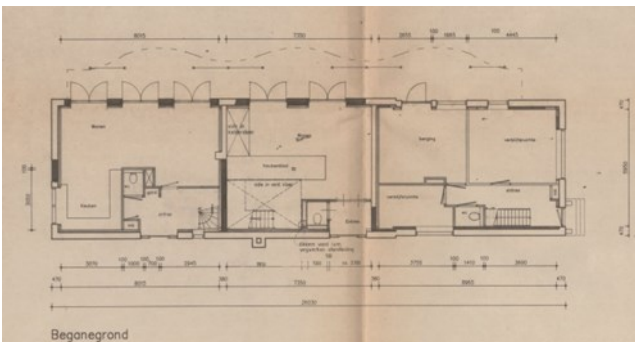
Het pand aan de Van Deventerstraat kwam, na 80 jaar als industriegebouw te zijn gebruikt, leeg te staan. Cees Moesbergen verkoopt op 26 april 2000 het pand met ondergrond met een totaaloppervlak van 484 m² aan de heer P. van Heusden uit Veenendaal. De Provinciale Planologische Commissie had op 16 december 1999 besloten om akkoord te gaan met de ontwikkeling van drie

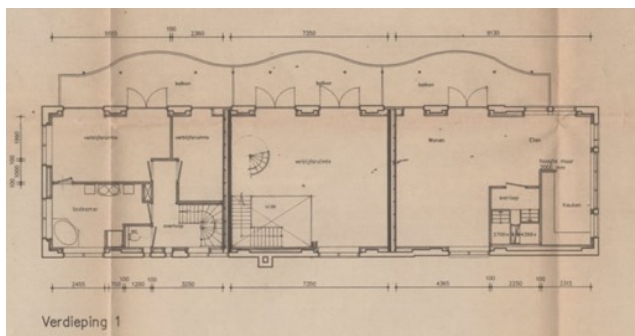
Cees Moesbergen (directeur 1979-1997), foto omstreeks 1985

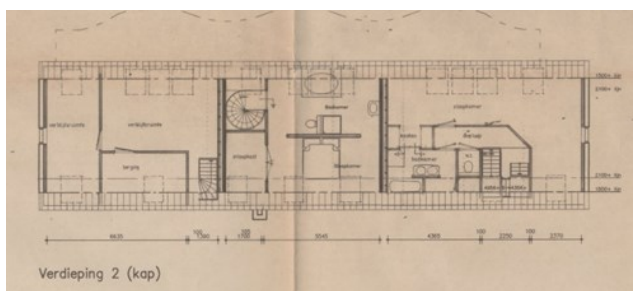
De zuidzijde van het appartementengebouw met balkon

Begane grond van de appartementen

1^e verdieping van de appartementen met het balkon

2^e verdieping van de appartementen

appartementen in het voormalige bedrijfsgebouw. Van Heusden ontwikkelt het plan verder om de kruidenfabriek om te bouwen tot drie koopwoningen, overeenkomstig de wens van de gemeente Rhenen. De kruidenfabriek had een industriële bestemming met een hinderwetcategorie 3 en deze moest worden omgezet in een woonbestemming voor meergezinswoningen. De gemeente stelt vervolgens een Partiële Herziening van het bestemmingsplan in de binnenstad op, dat na de inspraakperiode op 31 oktober 2000 onherroepelijk wordt. Architectenbureau Van Leeuwen tekent in 2000 de drie woningen in het bedrijfspand, waarbij vooral het gebogen balkon over de gehele lengte aan de zuidzijde een fraai en opvallend element vormt. Hiermee kan de bouwvergunning worden geaccordeerd en de verbouwing worden gerealiseerd. Bij het kadaster worden later drie percelen met een oppervlak van 162 m² geregistreerd, nl. F1874 voor nummer 27, F1875 voor nummer 29 en F1876 voor nummer 31, ontstaan uit perceel F1462. Op de zuidwesthoek van het perceel heeft energiebedrijf Stedin op 27 m² een schakelhuisje verworven.

De woningen zijn in het jaar 2000 heel verschillend ingericht.

Nummer 27, de oostelijke woning, heeft de keuken en woonkamer op de begane grond, een badkamer en twee slaapkamers op de verdieping en twee slaapkamers op de tweede verdieping. Nummer 29 heeft eveneens de keuken en woonkamer op de begane grond, een slaapkamer en berging in de kelder, een grote verblijfsruimte op de verdieping en een slaapkamer met badkamer op de tweede verdieping. De bewoners van nummer 31 leven op de verdieping; op de begane grond zijn twee slaapkamers en een berging geplaatst. Op de eerste verdieping zijn de keuken en een grote woonkamer opgenomen en op de tweede verdieping zien we een grote slaapkamer en badkamer. Het woonoppervlak bedraagt gemiddeld ca 150 m². De woningen zijn in de afgelopen jaren een aantal malen van eigenaar verwisseld. In de tabel zijn de verkoopdata en prijzen weergegeven. Met de drie appartementen is een mooie bestemming bereikt voor het pand van Hildo Krop, dat bijna vijftig jaar werd gebruikt door kruidenfabriek 'Lumen Naturae'.

Eigenaar	Pand nr 27		Pand nr 29		Pand nr 31	
	Jaar	(prijs)	Jaar	(prijs)	Jaar	(prijs)
1 ^e bewoner	2000	(€375.000)	2000	(€325.000)	2000	(€375.000)
2 ^e bewoner	2003	(€345.000)	2010	(€343.000)	2005	(€286.000)
3 ^e bewoner	2011	(€354.000)			2011	(€339.000)
4 ^e bewoner	2011	(€330.000)			2015	(€317.500)

Een tekstbord in de Cunerakerk

Heraldische bespiegelingen aangaande een tekstbord in de Cunerakerk

In het koor van de Cunerakerk hangt een tekstbord anno 1599 waarop een familiewapen staat afgebeeld. In dit artikel zal worden ingegaan op de functie van dergelijke tekstborden, met name in relatie tot het gedenken van overledenen. In dit artikel zullen het kerkinterieur zowel als de wapens van de families Knijff en Bakkenes nader aan de orde komen.

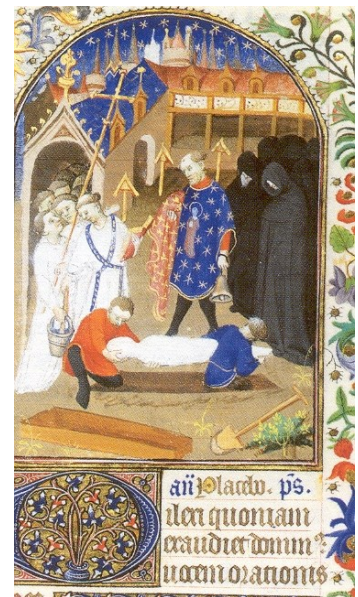
Kerkinterieur vóór de Reformatie

In de veertiende en vijftiende eeuw was er sprake van een toenemende vroomheid onder het gewone volk, die zich uitte in de verering van Maria en toename van misvieringen. Devotie kon zich in die tijd op verschillende manieren uiten, bijvoorbeeld in bedevaarten en misfundaties. Deze fundaties waren schenkingen die het mogelijk maakten voor iemand missen te laten lezen. Een meer collectieve uiting van deze vroomheid was de oprichting van een broederschap (memorie), waarbij de nadruk lag op de nagedachtenis aan de overledenen. Een voorbeeld is het Cuneragilde, dat in 1392 werd opgericht.

Een belangrijke functie die de memories vervulden was het lezen van gebeden tijdens de dodenwake, de zorg bij de begrafenis en het lezen van missen voor de overleden broeders en zusters. Ze namen daarbij de rol van de wereldlijke familie over. Deze gang van zaken betrof zowel religieuze als ambachtsgilden; het behoren tot een gilde was dus tevens een soort 'begrafenisverzekering'.

De Rhenense burgers die zich binnen het Cuneragilde hadden verenigd, werkten samen om van de Cuneraverering een succes te maken. Als lid van het gilde waren zij ervan verzekerd dat de medebroeders hen na overlijden bij de uitvaart 'met het kruis' zouden ophalen.

Deel van een miniatuur uit het begin van de 15e eeuw. Een overleden broeder of zuster van het gilde wordt uit de kist genomen en in het graf gelegd. De bode van het desbetreffende gilde of broederschap houdt het gildekleed vast dat de kist heeft bedekt. In de andere hand heeft hij een bel. Hij is gekleed in een blauw tuniek met gouden sterren met in het midden een afbeelding van de beschermheilige van het gilde. De priester die de dienst leidt en een assistent houden het processiekruis en een wijwatervat vast.

Aan het begin van de 17e eeuw heeft men in Rhenen een inventarisatie gemaakt van zaken die bewaard waren gebleven en aan de religieuze gilden zoals het St. Cuneragilde en het Heilig Sacramentsgilde hadden toebehoord. Hiertoe behoorden ook attributen die bij een begrafenis van een gildenbroeder of -zuster waren gebruikt. Zo lezen we:

'Op huijden den XXIII november anno 1603 heeft Wauter Henricksz Coster, als giltmeester van St. Cunera broederschap binnen Rhenen gelevert in handen van den gemeene giltbroeders vanden selve gilde omme geleijt te worden inde gilde kiste, deese nabeschreven perceelen van silverwerck ende juweelen (waaronder): Een casuijfell, weesende blau fluijweel met vergulde sterren, Twee dienrocken, mede blau fluyweel met vergulde sterren Een coorcap mede blau met vergulde sterren Drie cooperen candelaers Een Swart fluywelen cleet met rode syde

fraentgens, met twe lappen daer toe behoorende, daer die figuren van St. Cunera op staet geborduirt twelcke over die lycken wordt gebesigt ende gebruyckt'.

De 'lycke' was de draagbaar waarmee de overledene werd meegedragen; hiermee wordt dus niet 'lijk' bedoeld. Het baarkleed heette een 'pelle'.

Het gedenken van en stilstaan bij de namen van overledenen zou bijdragen tot hun zielenheil en verkorting van het verblijf in het vagevuur, waar zondaren moesten boeten voor hun zonden alvorens door engelen meegenomen te worden naar de Hemel. Iedereen zou hiermee te maken krijgen, immers niemand was zonder zonde. Just Vlak publiceerde in Oud Rhenen van zomer 2018 over een bijzondere aflaatbrief uit 1475 ten behoeve van de herbouw van de Cunerakerk, opgehaald in Rome door Lodewijk van Leefdael. De aflaat was bezegeld door 18 kardinalen. Een verkregen aflaat gaf de zondige mens kwijtschelding van zonden en korting op het verblijf in het vagevuur, mits er ook sprake was van oprecht berouw van de zondaar en vergiffenis door de biechtvader.

De Cunerakerk en de bisschop van Utrecht verdeelden de inkomsten van de uitgegeven aflaten. Deze extra inkomsten konden worden gebruikt voor verbouwing en verfraaiing van de kerk. Men probeerde zoveel mogelijk aflaten te verzamelen en er ontstond een 'ware handel' in dergelijke aflaten, een gang van zaken waar later Luther (1483-1546) en anderen zich tegen verzetten. Opvallend in het kerkinterieur in de middeleeuwen was de aanwezigheid van vele altaren.

Johan Lulofsz

Zo waren er in de Cunerakerk bijvoorbeeld altaren van Sint Helena, Sint Maarten, Sint Nicolaas, Sint Sebastiaan en Sint Eloij; hierop konden vicarieën worden gesticht. Een

De aflaat die Lodewijk van Leefdael in 1475 in Rome heeft opgehaald en die oorspronkelijk bezegeld was door 18 kardinalen (fotocollectie Just M. Vlak)

Interieur van een kerk vóór de Reformatie. In de kerk waren toen nog altaren aanwezig.

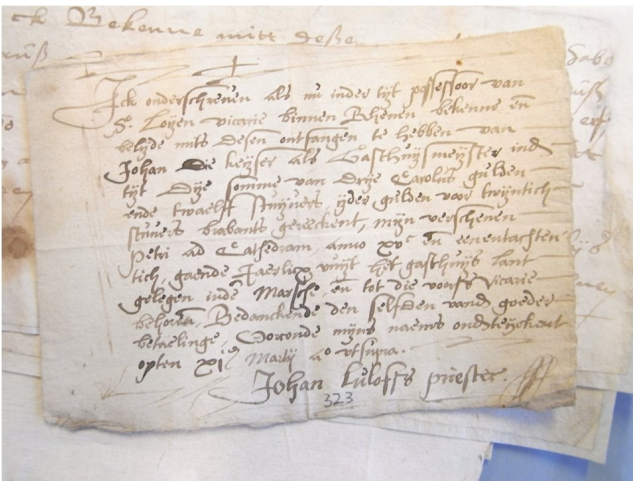
vicarie was in de middeleeuwen een fonds of stichting waaruit een vicaris, een priester, werd betaald om tot lengte van dagen de mis te lezen voor het zielenheil van de stichter(s) en zijn of haar familie. Daartoe werd dan een (bij)altaar opgericht. Een dergelijk fonds bestond meestal uit stukken land. De inkomsten uit de pacht werden vaak besteed aan vrome doeleinden, zoals armenzorg, de kosterij van de kerk of opleiding van arme priesters, en aan de betaling van de vicaris voor zijn diensten. Deze vicaris moest daarvoor aan een bepaald altaar één of meer heilige missen opdragen, in gebeden bepaalde personen gedenken en eventueel nog andere, in de stichtingsbrief opgedragen taken uitvoeren, zoals dagelijks het graf van de overledene met wijwater besprenkelen. Van een vicaris van het altaar van Sint Eloij, de priester Johan Lulofsz, zijn nog rekeningen bewaard gebleven zoals een kwitantie uit 1582. Deze luidt als volgt:

'Ick onderschreven als nu indertijt possessoor van St. Loijenvicarie binnen Rhenen bekenne mits desen ontvangen te hebben van Johan die Keijser als gasthuysmeyster inden tijt dije somme van drie Carolus gulden en twaelf stuivers ijder gulden voor twijntich stuyvers brabantse greeckent, mijn verschenen petri ad cathedrumanno XVc ende twee en tachtentig gaende jaerlicx vuyt het gasthuyslant gelegen in de Marsche ende tot die voorz vicarie behoren. Bedanckende den selfden van den goeder betaeling.

Oorconde mijns naems onderteijckent op ten Xlden Martij anno utsupra.

Johan Lulofsz priester

Johan Luijlofsz zien we voor het eerst vermeld in de kerkrekeningen van de Cunerakerk uit 1572 en in enkele rekeningen daarna. In de rekening van 1573 wordt hij 'clericus' genoemd, hetgeen erop wijst dat hij tot de geestelijke stand behoorde, maar niet noodzakelijkerwijs al tot priester was gewijd. In 1578/9 heette hij echter 'Heer', de aan-

Quittance uit 1582, afgegeven door priester

spreektitel van een tot priester gewijde geestelijke. Hij zal dus circa 1550 geboren zijn.

Uit genoemde kerkrekeningen van 1578/9 blijkt dat heer Jan Luloffs jaarlijks 16 stuivers ontving voor het bewaren (bewaken) van de 'croft' (dit is crypte). Vermoedelijk bevonden zich daar de zilveren kist of schrijn met Cunerarelieken. Uit de rekeningen blijkt dat ook anderen hierover waakten en daarvoor betaald werden. Dit gebeurde vermoedelijk tijdens de octaaf van de Cuneraprocessies en jaarmarkten, wanneer er veel vreemd volk te Rhenen was. Deze zilveren, mogelijk vergulde kist werd tijdens de Cuneraprocessies 'omgedragen' door 6 mannen. De hele stoet werd bewaakt door de Oude en Jonge Schutten, die een belangrijke rol speelden in het geheel en hiervoor beloond werden met bier, vlees en koeken. Met de Reformatie moest de zilveren kist worden afgestaan en werd omgesmolten.

De Beeldenstorm

In 1566 vond de Beeldenstorm in Nederland plaats en Jan Luloffsz bracht de inhoud van de reliekenkist in veiligheid. Aan hem hebben we te danken dat Cunerarelieken, waaronder de dwale (wurgdoek) en de schedelrelik, bewaard zijn gebleven. Na de reliekenoverdracht aan Thomas van Buerlo in 1600 verdwijnt hij enige tijd uit beeld. Omstreeks 1609 echter duikt hij op als priester/rector/capellan van de kapel de Haar bij Vleuten, waar Johan van Wanroy Utenham hem vandaan haalt naar zijn kasteel Den Ham om onderricht aan zijn kinderen te geven en om een echte contrareformatorische geestelijke in zijn directe omgeving te hebben. De parochiekerk van Vleuten was inmiddels buiten gebruik geraakt voor de katholieken en Den Ham ontwikkelde zich tot een steunpunt in de omgeving voor hen die de oude religie trouw gebleven waren. Vermogende lieden deden tijdens hun leven ook schenkingen aan de kerk van zaken die tijdens de eucharistieviering en andere erediensten gebruikt konden worden, ook weer ter zekerstelling van hun zielenheil. Men moet dan denken aan bijvoorbeeld miskelken of kazuïfels waarop het familiewapen van de schenker was aangebracht.

De parochianen waren visueel ingesteld en kenden meestal de familiewapens van de schenkers. Hierdoor zouden de schenkers ook na hun dood in gedachtenis blijven, hetgeen ook weer zou bijdragen aan hun zielenheil.

Zoals gezegd bevonden zich in de middeleeuwse kerken altaren. Zeer rijke mensen lieten zich niet alleen in de kerk begraven met dure grafstenen met hun wapenkwartieren, maar schonken tevens fraaie altaarschilderstukken, waarop bijvoorbeeld leden van de familie, vrouw, kinderen, ouders e.d. geknield met hun wapenkwartieren waren afgebeeld. Dit noemen we ook wel memorietafels. Deze werden in de kerk bij het altaar en het graf opgehangen.

Memorietafels

Een memorietafel droeg bij aan het herdenken van de afgebeelde personen, zowel tijdens de mis als tijdens het onderhouden van het altaar. Deze tafels waren immers voortdurend zichtbaar voor de gelovigen. Wie er ook maar langsliep of naar het altaar keek, las de namen zag de geportretteerden en maakte daarbij deze doden tegenwoordig onder de levenden, hoe lang dat ook na hun overlijden was. Veelal werden altaren voorzien van een triptiek. Een triptiek of drieluik bestond uit schilderijen, waarvan de buitenste twee konden worden omgeklapt, waarbij de afbeeldingen op de achterzijde van deze zijvleugels zichtbaar werden. Het middenpaneel was vaak een afbeelding van Jezus aan het kruis of Maria met kind. Het betreft hier vaak schenkingen door particulieren, die met hun gezin geknield richting het middenstuk werden afgebeeld met hun familiewapen. Men noemt het ook wel gebedsportretten. Het was dus met één opslag duidelijk welke familie werd voorgesteld. Kort gezegd kwam het erop neer dat parochianen die in gebed gingen voor het altaar tevens geattendeerd werden op de schenkers van zo'n triptiek, ook weer een vorm van gedenken van de schenkers later na hun dood.

Een andere manier om een blijvende nagedachtenis te bewerkstelligen was door het vervaardigen van graftombes met daarop liggend, levensgroot uitgebeeld, het lichaam van de overledene(n), versierd met wapenkwartieren. Fraaie voorbeelden hiervan zijn te zien in de kerken van Amerongen (Goert van Reede en zijn vrouw Geertruydt van Nijenrode), Vianen (Van Brederodes) en IJsselstein (Van IJsselsteins).

Altaarstuk met geknield Berent Freijse van Dolre en Margriet Martijnsdr, beschreven in Buchels 'Inscriptiones' Grafsteen in de Cunerakerk van Berent Freijse van Dolre en Margriet Martijnsdr

Een Rhenense triptiek in het Catharijneconvent

Een voor de geschiedenis van Rhenen relevante triptiek hangt in het Museum Catharijneconvent te Utrecht. In de zijpanelen zijn onder andere drie knielende volwassenen afgebeeld; links een echtpaar met vijf kinderen en rechts een priester. Aan de hand van het familiewapen dat op het paneel voorkomt en de patroonheiligen Johannes de Do-

Triptiek met Laudes Marianaë; op het linker paneel de geknielde familie Van Wanroy Utenham met familiewapen, rechts priester Johan Lulofsz van Rhenen (foto Ruben de Heer)

per en Margaretha van Antiochië kan het echtpaar worden geïdentificeerd als Johan van Wanroy Utenham en Margaretha de Brouzelles. De priester is door Casper Staal geïdentificeerd als eerdergenoemde Ludolph (of Lulof) van Rhenen, via de achter hem afgebeelde patroonheiligen Johannes de Evangelist en de Heilige Cunera van Rhenen. Staal publiceerde over de levenswandel van deze priester in het Jaarboek Oud Utrecht van 1996. Staal stelt dat de priester instrumenteel was in het veiligstellen van Cunera's relieken ten tijde van de Reformatie. Johannes de Evangelist is de patroon van zijn naam; de heilige Cunera, wier relieken in Rhenen werden vereerd, vormt de oplossing van zijn achternaam. In een namenlijst van leden van het Heilig Sacramentsgilde in Rhenen uit 1588 komt priester Johan Luijlofsz ook voor; twee regels daarboven staat echter ook ene KÜNERA WEDÜE VAN ZA (zaliger) LÛLOF JANSZ. De heilige Cunera zou dus mogelijk een plaats op de triptiek hebben gekregen ter ere van Johan Luijlofsz' moeder.

Deze priester werd door het gezin Van Wanroy Utenham aangetrokken voor het onderwijzen van hun kinderen. Deze familie bewoonde het kasteel Den Ham bij Vleuten en was katholiek gebleven. Dezelfde priester bediende ook de katholieken te Vleuten en naaste omgeving. Het feit dat hij op de triptiek staat afgebeeld bewijst dat hij als lid van de familie werd beschouwd en in hoog aanzien stond bij deze familie.

Volgens de geschiedkundige en heraldicus Aernout van Buchel heeft zich in de Cunerakerk zo'n eerder besproken memorietafel bevonden. Hij had vlak voor zijn dood in 1642 de kerk bezocht en heeft hiervan een fraaie wapentekening gemaakt in zijn beroemde handschrift *Inscriptiones* met de vermelding: *'Tot Renen placht in de kerck een altaar ofte memorietafel te staen van de Freysen met deze wapenen'*.

Altaarstuk met genield Berent Freijse van Dolre en Margriet Martijnsdr beschreven in Buchel's 'Inscriptiones'.

Het betreft hier een altaarstuk met geknield Bernt Freijse van Dolre en zijn echtgenote Margriet Martijnsdochter met hun wapenkwartieren en die van voorouders, die tot ver in de middeleeuwen teruggaan.

Van dit echtpaar bestaat heden ten dage nog een grafzerk in de Cunerakerk. Het is een van de oudste nog bewaard gebleven grafzerken. De echtelieden blijken respectievelijk in 1530 en 1537 te zijn overleden.

Kerkinterieur ná de Reformatie

Met de komst van de Reformatie verdwenen ook alle afbeeldingen van Jezus, Maria en Heiligen uit de kerken. Bartholomeus van Bassen schilderde het interieur van de Cunerakerk in 1638; Pieter Vis publiceerde over deze kunstschilder in Oud Rhenen voorjaar 2019, p. 10-15. We zien een vrij kale kerk zonder zitplaatsen voor de kerkgangers. De kerk was ook door de week een ontmoetingsplaats, de plek waar de laatste nieuwtjes werden uitgewisseld en afkondigingen werden gedaan. Aan de zuilen hangen enkele gedenkorden met familiewapens

Grafsteen in de Cunerakerk van Berent Freijse van Dolre en Margriet Martijnsdr

Interieur van de Cunerakerk in 1638, geschilderd door Bartholomeus van Bassen; de altaren zijn verwijderd.

met bijvoorbeeld op de voorgrond een gedenkbord van de familie Van Leefdael in de buurt van hun familiegraf. We zien ook dat men de hond meebracht in de kerk. Zo'n hond tilde natuurlijk ook wel eens zijn poot op bij een zuil. Met het verdwijnen van de altaren verdwenen ook de altaarstukken met familiewapens van de schenkers. Ervoor in de plaats kwamen er in de Cunerakerk tekstborden te hangen, zoals borden met de Tien Geboden, de Twaalf Artikelen en bijbelcitaten. Pim Strous publiceerde hierover in 2007 in Oud Rhenen.

Het bijbelcitatenbord komt hierna nader aan de orde.

Wat kwam er in de plaats voor de altaarstukken met de gedenkfunctie voor de schenkers?

Zoals gezegd waren vele kerkgangers analfabeet en was men zeer visueel ingesteld. Na de Reformatie, vanaf begin 17e eeuw, dient zich een nieuw fenomeen aan, het ophangen van 'rouwborden' in de kerk.

De elite liet zich graag begraven met grafstenen met daarop de familiewapens van de overledene en zijn of haar voorouders. Daarnaast werden rouwborden opgehangen in de kerk met ook weer de familiewapens, maar nu in kleur, van de overledene en zijn of haar voorouders. Zo'n rouwbord werd meestal al tijdens het leven van de ledene gemaakt; men hoefde alleen maar de overlijdensdatum aan te brengen. Dergelijke rouwborden werden vaak megedragen in de rouwstoet.

De kerkgangers konden zo in één oogopslag zien wie het betrof. Men kende de wapens van de families en aan de vorm van het wapenschild kon men zien of het een man of vrouw betrof. Voorts waren de wapenkwartieren van de ouders en voorouders rondom het wapen aangebracht. Hierbij werd een bepaalde volgorde aangehouden, een soort 'rebus' dus. Men hoefde dus niet per se te kunnen lezen om vast te stellen wie het betrof. Hiermee vervulden deze rouwborden tevens een gedenkfunctie, het in blijvende herinnering houden van de overledene.

Men mocht echter niet zomaar een rouwbord ophangen in de kerk; voor zowel het graf als het ophangen van een rouwbord moest worden betaald aan de kerk.

Begrafenisstoet van een edelman waarin zijn rouwbord wordt megedragen.

Verder werden er schenkingen van functionele aard gedaan, zoals zilveren avondmaalsbekers en broodschaalen met daarop naam en familiewapen van de schenker(s). Een fraai voorbeeld is de zilveren broodschaal, in 1671 geschonken aan de kerk te Ingen met de familiewapens van de heer en vrouwe van Geldersweert, een kasteeltje bij Ingen tegenover Amerongen gelegen. Het betreft Daniel de Bedarrides en zijn vrouw Elsab' van Gelder. Vóór 1795 vond men rouwborden in bijna alle kerken, doch de Franse revolutie maakte hier een abrupt einde aan.

De Bataafs-Franse tijd

In 1795 werden grote vernielingen in kerken aangericht door Fransgezinden. Anders dan bij de Beeldenstorm van 1566 richtten deze vernielingen zich tegen de heersende elite.

Er zijn tekeningen bewaard gebleven van vernielingen van een grafmonument in de Domkerk in Utrecht, vervaardigd door Cornelis van Hardenbergh.

Gravin Anna Elisabeth van Solms, geboren Von Daun Falkenstein Broich, weduwe van de laatste militaire gouver-

De familiewapens Bedarrides en Van Gelder op een geschonken zilveren avondmaalsbroodschaal te Ingen (foto's Folkert Schuurman)

Graftombe van de gravin van Solms in de kapel van Zoudenbalch in de Domkerk te Utrecht, na de vernielingen door Fransgezinden (prentencollectie HUA)

neur van Utrecht, graaf Johan Albrecht van Solms Braunsfels, overleed in 1706.

Haar graf werd in februari 1795 door de Fransgezinden geplunderd en deels vernield.

In 1798 vaardigde het uitvoerende bewind van de Bataafse Republiek een bevel uit alle 'wapenborden, eergestoeltes en andere tekens van onderscheiding' te verwijderen uit kerken en andere openbare gebouwen onder het mom van 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap'.

Families konden hun rouwborden tegen betaling ophalen; zo niet, dan werden ze vernietigd. In de Cunerakerk hingen er einde 18e eeuw ongeveer 70 rouwborden, waarvan de helft werd opgehaald. In Amerongen en Renswoude is zo een aantal rouwborden van de familie Van Reede veiliggesteld en weer opgehangen in de NH kerken aldaar; deze zijn jaarlijks op Open Monumentendag door het publiek te bewonderen.

Een bijbelcitatiebord in de Cunerakerk en het wapen van de familie Bakkenes

In het koor van de Cunerakerk hangt een bord met bijbelcitatien en tevens een familiewapen met het jaartal 1599. Het betreft hier ook weer een 'functionele' schenking door een familie, waarvan het wapen is afgebeeld op het tekstbord.

Voorbeelden van rouwborden die hangen in de Andrieskerk te Amerongen

Een bijbelcitatiebord dat hangt in het koor van de Cunerakerk met een close-up van een familiewapen anno 1599 dat erop is aangebracht

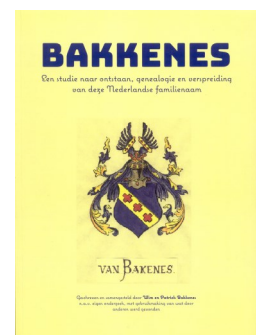
Mr. P.C. Bloys van Treslong Prins bezocht in 1919 de Cunerakerk en schrijft in zijn boek *Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de Kerken der Provincie Utrecht* dat dit bord toen in de catechisatiekamer hing. Het familiewapen is een gedeeld wapen met links (heraldisch rechts) in zwart twee naar boven gekanteelde gouden kepers en rechts in zwart een zilveren schuinbalk, beladen met drie rode kruisjes. Boven het wapen een (heraldisch) links gewende tralielelm met goudzwarte wrong. Het helmteken is een zilveren waaier met gouden handvat tussen twee in de vorm van een vlucht geplaatste, naar buiten gekanteelde gouden balken. De dekkleden zijn goud en zwart.

Dit is waarschijnlijk het wapen van een echtpaar waarvan de man Knijff heette. Het wapen met de schuinbalk met de drie kruisjes lijkt op dat van de familie Van Bak(k)enes. Echter, daar is de kleur blauw en niet zwart. Het kan zijn dat het wapen later overgeschilderd is.

In 2005 brachten Patrick Bakkenes en zijn oudoom Wim een kloek boek uit van meer dan 600 pagina's met daarin wat zij hadden kunnen vinden over families met een dergelijke naam Bak(k)enes.

In Rhenen was een Gerrit Knijff rond 1599 onderschout; deze zegelde met als familiewapen de gekanteelde kepers en het helmteken met de gekanteelde balken en de waaier.

Genoemde onderschout Gerrit Knijff bleek gehuwd te zijn met Truychen Cornelis Melisz dochter; Cornelis Melisz was

Omslag van het boek over de familie Bakkenes van Willem en Patrick Bakkenes, uitgegeven in 2005

Zegel van Gerrit Knijff, onderschout te Rhenen in 1608 (Oud Archief Rhenen).

gehuwd met Tryntgen Ghijsbert Hollen dochter. Zij worden in 1591 genoemd in verband met de nalatenschap van Jannichgen Henrick Hollen dochter. De naam Melis echter, komen we niet tegen in het boek over de familie Ba(k)kenes. Omstreeks dezelfde tijd, in 1598, komen evenwel te Rhenen een Johan Knijff gehuwd met Henrickgen Cornelis Evertsdr voor; zij transporteren dan een half huis binnen Rhenen.

Bij de latere grens tussen Rhenen en Veenendaal, boven de Cuneraweg, bij de Koesteeg in de Beneden Middelbuurt, heeft ooit een boerderij met de naam Bakkenes gestaan. Te Veenendaal komen we de familienaam (Van) Bakkenes reeds in de 18e eeuw tegen; zo liet een echtpaar, Evert Corssen van Bakkenes en zijn vrouw Grietje Ariszen, in de periode 1744-1758 drie kinderen dopen te Veenendaal. Een zoon, Cors Evertse van Bakkenes, gehuwd met Cornelia Roermond, liet in de periode 1780-1798 8 kinderen dopen, waaronder een Evert. Evert Corssen van Bakkenes was een zoon van Cors Evertsz van Bakkenes, die gehuwd was met Neeltje Lubbers. In deze familie Van Bakkenes komt de naam Evert dus nadrukkelijk voor, zij het in dit geval wat later dan 1599, vermeld op het tekstbord.

Heraldisch tekenaar C.L. van den Bosch vervaardigde ooit twee wapenborden met samen 48 familiewapens van Veenendaalse geslachten. Hij vermeldt het wapen van de Veenendaalse familie Van Bakkenes als zijnde *in rood een liggend gouden arendsbeen met dijbeen* (ook wel adelaarspoot of hanenpoot) *met de klauw naar (heraldisch) links, omgeven door drie zilveren sterren, 2 en 1 geplaatst. Voorts een aanzijnde traliehelm met roodzilveren wrong en dito vlucht.*

In de omgeving van Barneveld, Voorthuizen en Nijkerk kwam een Sybert Everts Backenes (1663-1733) voor, die in 1688 gehuwd was met Christina van Rees, ook wel

Bakkenes

Familiewapen Bakkenes/Backenes te Veenendaal, getekend door C.L. van den Bosch en een nagetekend zegel van Sibert Everts Backenes.

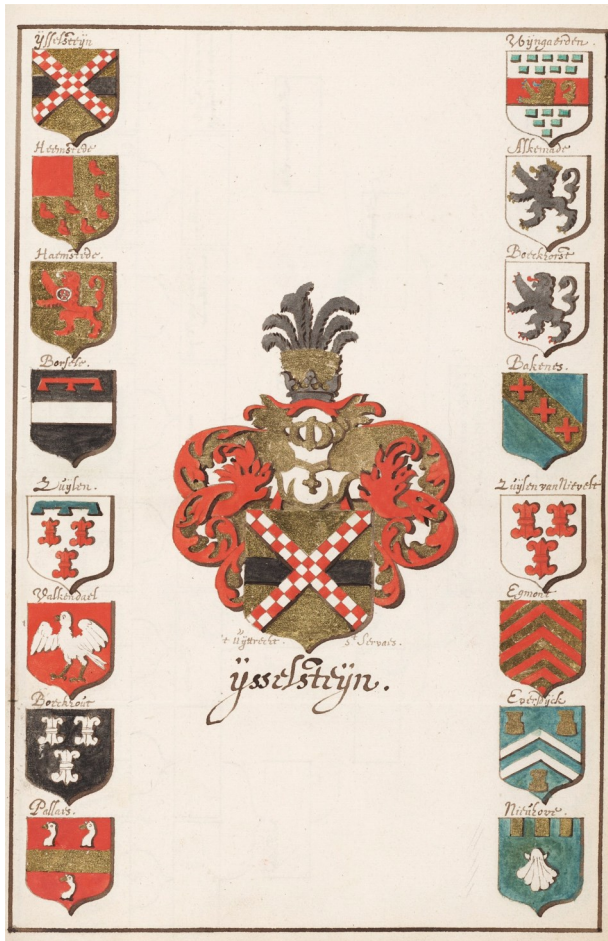
Stijntje Arissen van Rys (1660-1737) genoemd. Hij solliciteerde in 1686 in Nijkerk naar een baan als schoolmeester en voorzanger. Hij zegelde met als familiewapen de hanen- of adelaarspoot.

Het familiewapen Bakkenes

Volgens Wim en Patrick Bakkenes moet de oorsprong van de familie Van Bakkenes gezocht worden in Haarlem; deze familie is voortgekomen uit de familie Persijn, met een Simon Persijn genoemd in de 13e eeuw. Deze familie behoorde tot de elite van Haarlem, maar ook elders. Het feit dat er riddermatigen in de familie voorkomen zou erop kunnen wijzen dat deze ooit ministerialen (aanvankelijk onvrije dienstlieden) van een vorst of bisschop zijn geweest. Zo wordt een Adriaen van Bakenesse, geboren circa 1449, genoemd als Ridder ten Heiligen Lande. Voorts was bijvoorbeeld een Catharina van Bakenesse (ca. 1413-1481) getrouwd met een ridder Vranck van de Boeckhorst (ca. 1380-1463). Haar familiewapen komt voor op een grafsteen in de kerk van de St. Servaasabdij in Utrecht. Daar zouden ook rouwborden hebben gehangen. De grafsteen was van de edele Arnoldus (Aernout) van IJsselstein, overleden in 1602.

De familie Van Bak(k)enes voerde vanouds als wapen: in blauw een gouden schuinbalk beladen met drie rode kruisjes. Aernout van Buchel (1565-1641) beschrijft in kleur de kwartierwapens van Aernout van IJsselstein in zijn fraaie wapenhandschrift Monumenta en later idem ook heraldicus P. van der Schelling (1691-1751).

Zowel Van Buchel als Van der Schelling beschrijven eveneens de kwartierwapens van Maria van Woerden van Vliet, de echtgenote van Arnoldus van IJsselstein, die in 1603 is overleden en eveneens in de St. Servaaskerk in Utrecht is begraven.

De Veenendaalse Van Bakkenessen voerden dus volgens wapentekenaar C.L. van den Bosch de liggende hanenpoot als wapen, net zoals eerder genoemde Sibert Evertsz Bakkenes. Blijkens een magenscheid uit 1769 voerden de kleinkinderen van hem op hun zegel een familiewapen met drie korenaren, 2 en 1 geplaatst, met daartussen een lelie. Een van deze kleinkinderen, Johanna van Bakkenes, voerde echter bij haar huwelijk in 1768 met de Amersfoortse zilversmid Nicolaas van de Roemer, het wapen van het oude geslacht Van Bakkenes, een schuinbalk beladen met drie kruisjes.

In zijn bekende wapenboek (zie onder Literatuur) noemt Vorsterman van Oijen eveneens dat een achterkleinkind, Elsina Hendrika Reinardina van Bakkenes, het kruisjeswapen voerde. In een correspondentie die ene Hendricus Cornelius van Bakkenes voerde met Vorsterman van Oijen over het familiewapen lezen we in een brief uit 1877:

“Ingevolge het gedaan verzoek ontvangt U hierbij ingesloten een lakafdruk van het wapen mijner familie hetwelk overeenstemt met het wapen v. B. op den kwartierstaat Wichers. De aldaar genoemde Hendrik v. B. en Cornelia Musman waren mijn overgrootouders. Verder gaat hierbij eene teekening van het familiewapen zoals het wel eens door enige familieleden werd gevoerd en weder door mijnen vader was aangenomen. Bij voorkeur daarvan een teekening gegeven in plaats van een lakafdruk derwijl het

Wapen van Arnoldus van IJsselstein uit 1602 met 16 wapenkwartieren, beschreven in het wapenhandchrift van P. van der Schelling; vierde wapen van boven rechts is het wapen Bakkenes

Het familiewapen Van Bakkenes zoals afgebeeld in het wapenboek van Vorsterman van Oijen.

in een zegelring gesneden wapen minder duidelijk zou zijn.”

We zien op de tekening een gevierendeeld wapen met in 1 en 4 het oude Van Bakkenes-wapen met de kruisjes en 2 en 3 een hanen- of adelaarspoot, vergezeld van drie sterren.

Enige voorzichtigheid lijkt hier geboden, immers het zou kunnen zijn dat het voorname was om het oude Van Bakkeneswapen te gaan voeren. Dit heet in de heraldiek 'usurpatie', het onrechtmatig voeren van andermans familiewapen.

In de middeleeuwen kregen ministerialen (aanvankelijk onvrije dienstlieden) onontgonnen gebied, zoals veengronden, geschonken als betaling voor hun diensten. Na ontginning moest dan later een tiend, een deel van de opbrengst van het ontgonnen gebied, worden afgedragen. Bakkenes bij Veenendaal was mogelijk een dergelijke ontginning in handen van de familie Van Bakkenes. Bewoners of pachters van de boerderij met die naam gingen zich ook Van Bakkenes noemen.

Vroeger en nu

Kees Waiboer en Leo Schoonhoven

Garage aan de Herenstraat

In mei 1940 werd ook Garage Van der Horst getroffen, destijds een van de drie garagebedrijven naast de Rhoter en van Ommen. Jan van der Horst (geboren in 1876) was smid en hoefsmid in de Heerenstraat hoek van Deventerstraat (destijds een zijstraat van de Herenstraat in zuidelijke richting!). Later begon hij met de fabricage van rijwielen en het herstellen van automobielen. In 1925 kocht deze Jan ca. 60 meter oostwaarts een stuk grond van de gemeente en

bouwde daar een nieuw pand om zijn groeiend garagebedrijf in voort te zetten. Ook werden er 2 pompen geplaatst voor de verkoop van brandstof voor auto en motorfiets.

Zijn zonen Jan (geboren in 1906) en Roelof (1909) zetten het bedrijf van hun vader voort, na de wederopbouw in een nieuw pand. Later vertrok Roelof naar Veenendaal om daar een bedrijf in auto-onderdelen te beginnen.

Foto Leo Schoonhoven HVOR@

In 1962 verkocht Jan (die geen opvolger had) de garage aan mevrouw Veldhuizen. Zij was weduwe van G.J.H. de Rhoter en exploiteerde met haar tweede echtgenoot op het adres Frederik van de Paltshof 2 al een garagebedrijf. Haar zoon Henk de Rhoter heeft samen met zijn zwager Arie van Eldik, die dit jaar overleed, tot begin jaren '90 de zaak gedreven.

Groen erfgoed

Conchita de Jong

Er is het een en ander te doen rondom Landgoed Remmerstein. In de volgende editie van OudRhenen plaatsen wij een artikel van de hand van ons nieuwe redactielid Conchita, met als onderwerp de tuin van Landgoed Remmerstein. Ook werd er deze zomer gefilmd door HVOR-lid Bartho Kobus in de tuin van Remmerstein. Hij deed dit naar aanleiding van een TV-uitzending van het programma 'Binnenste Buiten', waarin de tuin van het landgoed werd getoond in een wel zeer winterse jas. Daar wilde Bartho graag een zonnige versie tegenover zetten. Voor mensen met interesse in monumentale

tuinen en vooral ook met jeukende groene vingers, plaatsen wij op deze plaats de volgende oproep.

Als u interesse heeft zich aan te sluiten bij de vrijwillige tuinlieden van Remmerstein, dan is er een goede gelegenheid om tuin en medevrijwilligers te leren kennen op dinsdag 28 september om 9h00.

Remmerstein is te bereiken via de Oude Veensegrindweg nr 15. Parkeert u alstublieft (ook de fietsen) op de daarvoor bestemde parkeerplaats en loop dan de oprijlaan op tot het huis waar de ingang naar de tuin is.

Wie weet iets over...

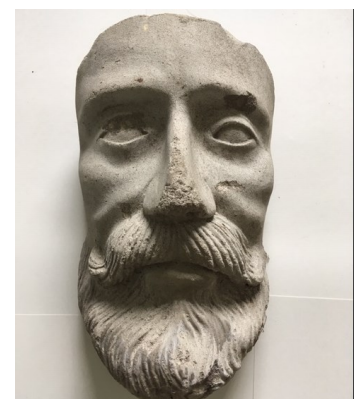
Het hoofd is ongeveer 30 cm lang.

Het werd aangetroffen onder het puin na de beschietingen en bombardementen van Rhenen. Gezien de afmeting van de mannenkop, lijkt het haast wel of die van de Cunerakerk afkomstig is. Het wonderlijke echter wil dat die kerk de beschietingen van 13 mei 1940 zo goed als ongeschonden had doorstaan.

Het kan natuurlijk uiteraard ook dat de stenen kop deel uitmaakte van een ander pand of van een collectie van een particulier.

Wie weet hier meer van?

jmdoorman@planet.nl

Deze kerk met zijn architecturale uitstraling, zijn bijzondere ligging en zijn unieke geschiedenis moet behouden blijven voor Rhenen. Zo'n iconisch bouwwerk mag niet verdwijnen. En toch is er de dreiging van de op handen zijnde sluiting van de Gedachteniskerk als kerkgebouw. Een particulier initiatief is opgezet om de toekomst van de Gedachteniskerk als gebouw met een publieke functie veilig te stellen. Bij de Stichting Vrienden van de Gedachteniskerk hebben, naast particulieren, ook al meerdere organisaties zich aangesloten. Oók de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken.

Een nationaal gedachtenismonument en kerkgebouw

De kerk is gebouwd naar een ontwerp van architect J.H.M. (Jules) Kirch. Deze won een landelijk uitgeschreven architectenprijsvraag en verkreeg daardoor de opdracht om een nationaal en waardig monument te ontwerpen aan de voet van de Grebbeberg. Het idee was dat het een plek zou worden waar men in gebed de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog kon gedenken. Militairen zowel als burgers. Een gebouw dat tevens dienst zou doen als parochiekerk.

Jules Kirch was in die tijd verbonden aan het Leidse architectenbureau Van der Laan. De gebroeders Van der Laan hebben tijdens de Wederopbouw van Rhenen al ontwerpen voor enkele panden in Rhenen aangeleverd. Beiden waren broers van Dom Hans van der Laan, monnik en architect, één van de leidende figuren van de Bossche School. In het ontwerp komen dan ook elementen voor van de Bossche School. Logisch, want Kirch had in 1955 het charter van de cursus voor kerkelijke architectuur in Den Bosch ontvangen.

Visie achter het ontwerp

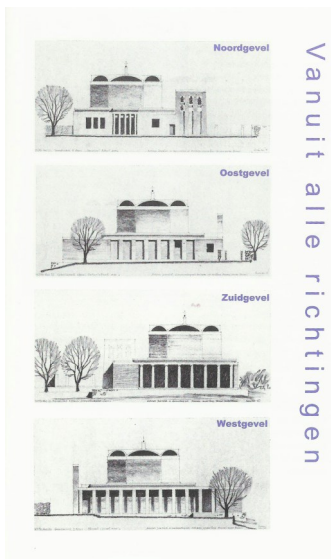
Jules Kirch heeft in zijn ontwerp gestalte gegeven aan elementen zoals opstanding en dood, horizontaal en verticaal, aan de aarde gebonden en op de hemel gericht. Het

ationale monument dat hij op deze manier ontwierp was beide, kerk en herdenkingsmonument en bestaat dan ook uit twee elementen: een ruime hal om te gedenken en een kerkruimte om het geloof te vieren. De naam van de kerk is te lezen op de klokkentoren.

Behalve in de architectuur is ook in de inrichting de gedachtenisfunctie te zien. De banken van gebrand en uitgeborsteld hout symboliseren de zwartgeblakerde restanten van oorlog en geweld. Op de gebrandschilderde ramen zijn de Nederlandse strijdkrachten land-, lucht- en zee-macht te zien. De 14 kruiswegstaties, gemaakt door Johan Ponsioen uit Tiel, zijn in sepia uitgevoerd. De vloer is van 'aards gesteente', gelegd als een grillig tapijt. De twee grote gebrandschilderde ramen beelden de offers uit die priesters brachten, zoals beschreven in het Oude en Nieuwe Testament.

Jules Kirch beschreef de ruimte als volgt: "Het interieur is geheel in zichzelf gekeerd, nergens naar buiten gericht; vanuit een centraal middelpunt hemelgericht, met een

Vanuit alle richtingen

koepel als extra dimensie. Geen zwaar gewelf, maar een lichtvoetig spel van achtzijdig geplooid beton-

schalen, licht toelatend uit alle windstreken. Daaruit is een lichtig uitgesponnen lichtkroon neergelaten, tongen van vuur uitbeeldend, die neerdalen als op een nieuwe Pinksterdag.”

Op het moment dat de steigers uit de koepel worden verwijderd, verzucht een van de eerste bezoekers: “Het lijkt wel een parachute!”. Die gedachte heeft Jules Kirch volgens eigen uitspraak “nooit gehad”.

Steentjesactie

Voor de financiering van dit gedenksmonument bracht een landelijke ‘steentjesactie’ in 1954 in één dag een bedrag van 465.000 gulden op, ruim voldoende om het gebouw te realiseren.

De oplevering van het gebouw vond plaats in 1959 en in datzelfde jaar wijdde de toenmalig Kardinaal Alfrink het in

als parochiekerk voor de Geloofsgemeenschap Sint Cunera, die daar tot op de dag van vandaag haar vieringen houdt. Vanaf januari 2010 is de parochie niet meer zelfstandig, maar vormt met andere geloofsgemeenschappen uit de buurt de parochie Zalige Titus Brandsma.

Herdenkingsfunctie

Jules Kirch bezocht het gebouw nog een keer in 1988. Bij die gelegenheid merkte hij op dat er veel parochievieringen worden gehouden, maar dat hij weinig hoort of ziet van het nationale karakter van herdenkingsmonument. Om de bewaking van de gedenksfunctie nadrukkelijker vorm en inhoud te geven kwam er in 1988 een Gedenkscommissie om dit te realiseren. In de hal werd een permanente tentoonstelling ingericht over de slag op de Grebbeberg met onder andere voorwerpen uit die periode.

Op de achterwand van de hal verschenen figuraties die de contouren van de Grebbeberg weergeven, de vijf kruisen staan voor de vijf dagen strijd in de meidagen en vijf jaren bezetting. De fakkel vertegenwoordigt de hoop. Op een plateau met het opschrift ‘Opdat wij leven’ ligt het Gedenksboek met de gekalligrafeerde namen van alle gevallen op de Grebbeberg.

Veteranen

Vanaf 1986 komt een groep veteranen naar Rhenen. Deze soldaten vochten in oktober en november 1944 in het Leudal in de buurt van Venray. Medio november 1944 komt de bevrijding als de Duitsers zijn teruggedreven tot over de Maas. Die soldaten van toen, nu veteranen, komen elk jaar in Rhenen. Zij brengen een bezoek aan het ereveld op de Grebbeberg en daarna volgt de ontvangst met lunch in de Gedenksishal. In 2019 was dat voor de laatste keer. Van de twintig veteranen die daar toen nog bij aanwezig waren zijn er nog zes over, die allemaal boven de negentig jaar zijn.

Bijzonder Cunerabeeld

Bij de opening in 1959 van de Gedenkskerk in Rhenen werd een Cunerabeeld geschonken. Cunera is de beschermheilige van de toenmalige St. Cuneraparochie. Het beeld is van rood- en geelkoper plaatmateriaal gemaakt. Helaas zijn de ontwerper en kunstenaar tot op heden onbekend. Oorspronkelijk stond het beeld een aantal jaren in de kerk en in de Gedenksishal. Later kreeg het beeld buiten bij de ingang een waardige en vaste plaats op een sokkel onder de galerij. Wanneer je de kerk inkwam kon het niet anders of je moest haar voor je kerkbezoek even begroeten. Het beeld stond daar zoals een mooi beeld behoort te zijn, totdat enige vandalen het beeld zwaar beschadigden. Het Cunerabeeld was op veel plaatsen gedeukt, de rechterarm en de beide handen ontbraken, de halsdoek (wurgdoek) en de sleutel waren ook verdwenen. Gelukkig werd na enige tijd de rechterarm op de helling van de Trambaanweg teruggevonden. Daarop werd het beeld - of liever gezegd, wat er van over was - van zijn vaste plek weggehaald. Hierna raakte het beeld een tijd

een beetje in de vergetelheid, maar het werd weer in de kerk teruggezet met haar aangezette rechterarm en twee nieuwe, in brons gegoten handen. Het was een hele vooruitgang, maar het beeld was nog niet compleet. Gedeukt, met beschadigd gezicht en zonder halsdoek en sleutel.

Parochiaan Jan Peek heeft heel moedig het beeld meegenomen. Hij werkte er zestig maanden aan. Zijn moeite werd beloond. Sint Cunera is in oude glorie hersteld en heeft een waardige plaats in de Gedachteniskerk.

Steun voor behoud Gedachteniskerk

'Vrienden van de Gedachteniskerk Rhenen' is een particulier initiatief dat is opgezet om de toekomst van de Gedachteniskerk als nationaal gedachtenismonument en als gebouw met een publieke functie veilig te stellen. Wilt u het initiatief van de Stichting Vrienden van de Gedachteniskerk steunen om dit bijzondere gebouw te behouden voor algemeen en bijzonder maatschappelijk gebruik, neem dan contact op via de website: <https://gedachteniskerkrhenen.nl>.

Laatste ontwikkelingen

De stichting is in gesprek met verschillende partijen in Rhenen over de plannen, de verdere invulling van de beoogde pijlers en de mogelijke commerciële exploitatie, die nodig is voor de financiële haalbaarheid van het geheel. Inmiddels is de hulp ingeschakeld van adviesbureau Hylkema Erfgoed. Dit bureau heeft ook meegewerkt aan de herbestemming van het Oude Raadhuis, het huidige Stads-museum en VVV- kantoor. Dit bureau ondersteunt bij het maken van een herbestemmingsplan, een exploitatieplan en een investeringsplan. De aanvraag voor herbestemmingssubsidie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is inmiddels toegekend. De kosten voor het adviesbureau Hylkema Erfgoed zijn daarmee gedekt. De Stichting Voormalig Gast- en Weeshuis kent een donatie toe om de eigen bijdrage te financieren. Het rapport van Hylkema zal medio augustus 2021 klaar zijn en moet inzicht geven in de realiteit en haalbaarheid van de plannen. Dat is het moment voor groen of rood licht. Bij groen licht volgt in september een presentatie van de concrete plannen.

Uit het HVOR-bestuur

Het bestuur van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. is zeer verheugd met het verschijnen van deze vernieuwde uitgave van ons blad OudRhenen. Het heeft even geduurd voordat een nieuwe redactie tot stand kwam. Vervolgens moesten een nieuw ontwerp en een nieuwe werkwijze worden gemaakt. Ook in het verleden trad om de zoveel jaar weer een nieuwe redactie aan en kwam er weer een nieuw blad. Een nieuw blad met nieuwe artikelen, voor het merendeel aangeleverd door actieve leden.

Hoe is het de HVOR vergaan tijdens de Covid-periode? Gedurende een lange tijd zijn nagenoeg alle activiteiten stilgelegd en uitgesteld. De werkgroep Virtueel Rhenen kon nog wel individueel verder met huisjes bouwen op de computer, maar de meeste werkgroepen konden hun activiteiten niet voortzetten. Wel zijn de leden en ieder die de website bezocht voortdurend door Anne Uiterwijk geïnformeerd over de stand van zaken en de bezigheden van het bestuur. Zij heeft de website oudrhenen.nl steeds zorgvuldig bijgehouden.

Inmiddels zijn waarschijnlijk bijna alle leden beschermd tegen het virus en is er weer een aantal werkgroepen gestart. Zo komt de dinsdagmorgensociëteit weer weke-

lijks bijeen. Een bijzondere, sociale en gezellige bijeenkomst van 30 tot 50 leden, die iedere week zich gezamenlijk vermaken bij een presentatie of film. Ook de Cord Otting-werkgroep, die deel uitmaakt van de beeldbank, komt weer wekelijks samen om de metadata bij de foto's van Cord Otting op te schrijven. Deze foto's worden vervolgens op de website van het Regionaal Archief Zuid Utrecht geplaatst (www.razu.nl).

Het bestuur van de HVOR start in het najaar de lezingen-avonden die in 2020 en in het voorjaar 2021 zijn verval- len. Vooral de Algemene Ledenvergadering die 1,5 jaar is uitgesteld, dient zo spoedig mogelijk te worden georganiseerd, zowel om de bestuurswisseling mogelijk te maken, maar vooral ook om het nieuwe beleidsprogramma (2020-2024) aan de leden voor te leggen. Deze Algemene Ledenvergadering staat nu gepland op 28 september 's avonds in de hal van de Gedachteniskerk. We duimen dus dat we onze plannen kunnen voortzetten en niet weer worden gedwarsboomd door Covid.

Willem van Ommeren (voorzitter)

Gerrit van Nieuwenhuizen (secretaris)

Verantwoording

Een Cunera-miniatuur uit 1470

Met dank aan Ed T. van der Vlist, collectie-specialist Middeleeuwse Handschriften, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; Frans Sellies, collectiespecialist, Universiteitsbibliotheek Utrecht, en Ad J. de Jong, heraldicus, Voorthuizen.

Figuren met toestemming van de Koninklijke Bibliotheek en de Universiteitsbibliotheek Utrecht

Literatuur

- Byvanck, A.W. (1930-1931). Aanteekeningen over handschriften met miniaturen. X. De Nederrijnsche miniaturen in de Noord-Nederlandse kunst. Oudheidkundig jaarboek 10, 115-12.
- Dael, P.J. (1992). 'Van Leefdael. Geschiedenis van de familie en het huis'. Oud-Rhenen 11, nr 1, 3-52.
- Tijdtenboek Kunera van Leefdael. (ca. 1450-1470). Perkament, Utrecht Universiteitsbibliotheek (HS 5 J 26), 11,5-7,6 cm.
- Meester van Boston. (ca. 1470). Getijdenboek uit Utrecht (handschrift), 265 folia, 170 x 135 mm. Herkomst: Veiling collectie W.J. Royaards van den Ham, 1899, Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 131G4, manuscripts.kb.nl/show/images_text/131+G+4/page/7.
- Van Beuningen, H.J.E., Van Asperen, H., Koldewij, A.M. en Piron, H.W.J. Heilig en Profaan 4. 800 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particulier collecties. 320pp, Spa-uitgevers B.V.
- Van der Hoek, K. (2004). Antonis Rogiersz. uten Broec. Een verluchter uit Utrecht, werkzaam in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden. Oud Holland Jaargang 117, nr 3-4, 119-138.
- Vlak, J.M. (2018), 'Lodewijk van Leefdael en de kleurrijke Cunera-aflaat van 1475. Bezegeld door achttien kardinalen', Oud-Rhenen 37, nr 2, 2-11
- Vlak, J.M. en de Jong, A.J. (2019). De oprichtingsakte van het Sint Cuneragilde in Rhenen. Gedateerd in 1392 - opgemaakt in of na 1401. Oud-Rhenen 38, nr. 1, 2-9.

Figuren + Legenda

- Getijdenboek KB: 131 G4. Bladen 186verso, 187recto, 188verso ca. 1470
- Detail H. Cunera-miniatuur
- Getijdenboek van Kunera van Leefdael
- Christus aan het kruis
- 'Ex libris' Kunera van Leefdael (laatste pagina)
- Zegel van Lodewijk Leefdael (Agnieten, 1498). Foto A.J. de Jong

Kruidenfabriek Lumen Naturae

Bronnen:

- H. Dekker, Archiefmateriaal in beheer van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen
- H.P. Deys, F. Vogelenzang, Rhenen Geschiedenis en Architectuur 2010
- C. Moesbergen en familie Murman-van der Schaaf: Foto's en informatie
- Kadastergegevens
- Gemeente Rhenen Bouwtekeningen van architecten Van Leeuwen
- Internet www.ruimtelijkeplannen.nl

Tekstbord in de Cunerakerk

Literatuur o.a.

- Truus van Bueren, Leven na de dood, Brepols Publishers 1999.
- Janna Leguijt, Religieuze lekenbroederschappen in het 15e eeuwse Utrecht, Jaarboek Oud Utrecht 1994, p. 5-32.
- Ad J. de Jong, Het Sint Cuneragilde en andere memories. Een hoofdstuk in het boek Geschiedenis van Rhenen, een uitgave van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen. Boek uitgegeven in de Historische Heuvelrugreeks, No. 15, Rhenen 2008, p. 142-151.
- Just M. Vlak en Ad J. de Jong, De oprichtingsakte van het Sint Cuneragilde in Rhenen, Oud Rhenen voorjaar 2019, p. 2-9.
- Just M. Vlak, Lodewijk van Leefdael en de kleurrijke Cunera-aflaat van 1475, Oud Rhenen zomer 2018, p. 2-11.
- Casper H. Staal, Johan Ludolph van Rhenen - vicaris te Vleuten, paap op den Ham en redder van de Cunerareliesen, Jaarboek Oud Utrecht 1996, p. 69-86.
- David Hooghiemstra, Een heraldische en sigillografische aanvulling op drie bisschopswapens, Blazoens vijfde jaargang, Nr. 3, juli-september 2019, p. 91 en 92.
- Pieter Vis, Bartholomeus van Bassen architect en kunstschilder, Oud Rhenen voorjaar 2019, p. 10-15.
- R.F.P. de Beaufort en H.M. van den Berg, De Betuwe, uitgegeven door de Staatsuitgeverij in 's-Gravenhage in 1968.
- Adriaan P. de Kleuver, De Neder-Betuwe. Een uitgave van het Arend Datema Instituut te Kesteren in 2012; samenstelling en bewerking van het boek door Folkert Schuurman te Dodewaard.
- W.H. Strous, Datering en herkomst van de twee tekstborden in de Cunerakerk, Oud Rhenen 27, januari 2007, Nr. 1, p. 35-42.
- Piet Tuik, De kerk van het Heylig Cruys en Sint Andreas - Duizend jaar ge-

schiedenis van de Andrieskerk in Amerongen (Amerongen 2004).

- Willem en Patrick Bakkenes, Bakkenes - Een studie naar ontstaan, genealogie en verspreiding van deze Nederlandse familienaam. Een uitgave in eigen beheer in 2005.
- A.J. de Jong en C.L. van Otterlo, Genealogie en Heraldiek te Rhenen (Voorthuizen/Zeist 1996).
- Ad J. de Jong, Familiewapens in Zuid-oost Utrecht (Voorthuizen 2015).
- Aernout van Buchel, Inscriptions en Monumenta, twee fraaie wapenhandschriften uit begin 17e eeuw; hiervan zijn scans gemaakt, die kunnen worden bekeken via de website van Het Utrechts Archief
- P. van der Schelling, Genealogie en wapenen der voornaamste Adelyke geslachten dezer landen en der zelve Alliantien met hunne coupleuren afge maakt. Collectie CBG/KNGGW in Den Haag, handschrift GHS50B19, p. 31.

De Toekomst van de Gedachteniskerk

- 28 maart 2008 Korte uitleg bijzondere architectuur Gedachteniskerk Rhenen door Theo Peek, lid HVOR
- Gedachteniskerk Rhenen, jubileumboekje 1959 - 2009
- Nieuwsbrief 1 21 Stichting Vrienden van de Gedachteniskerk
- Website: www.gedachteniskerkrhenen.nl

Vroeger en nu

- Dr. Henk P. Deys, Ad J. De Jong en Ben W. van Laar, Oud Rhenen 2016 nr. 2

Colofon

OudRhenen

Cultuurhistorisch tijdschrift OudRhenen is een uitgave van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken en verschijnt driemaal per jaar. De redactie nodigt auteurs uit om artikelen te schrijven liefst over de geschiedenis van Rhenen en omstreken. De redactie van het tijdschrift wil een bijdrage leveren aan 'het debat zonder einde': de geschiedschrijving, en die van Rhenen en omstreken in het bijzonder. Het is bestemd voor een breed cultuurhistorisch geïnteresseerd publiek.

Jaargang 40, nummer 1, najaar 2021.

Uitgave

Van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken (HVOR).

Redactie

Conchita de Jong, Pieter Vis
Redactie-assistent, Ellen Vlak-Derksen

Redactie-adres

p/a Trambaanweg 4, 3911 AH Rhenen
visp@ziggo.nl

Aan dit nummer werkten mee

Henny Boor, Mirjam Groenendijk, Bertus Haverkort, Ad de Jong, Ben van Laar, Gerrit van Nieuwenhuizen, Huibert van Verseveld en Lisette Ruzius, Just Vlak

Opmaak

Pieter Vis

Basisontwerp

Michel Backus ('Idee en Ontwerp', Rhenen)

Druk

Drukwerkdeal

Niets uit deze uitgave mag wordenerveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Lidmaatschap Vereniging

De contributie voor lid/abonnee jaargang bedraagt € 23,50 (leuk 'Rhenens' cadeau-tje!) en het lidmaatschap gaat per direct in. Gaarne betaling van de contributie op bankrekening nummer NL70 INGB 0001211163 onder vermelding van 'nieuw lid per (datum)'. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd. Opzeggen kan tot 4 weken voor het einde van het verenigingsjaar dat loopt van januari tot en met december. Het lidmaatschap geldt voor een echtpaar (partners).

HVOR-Bestuur

Voorzitter, Willem van Ommeren
Secretaris, Gerrit van Nieuwenhuizen
Penningmeester, Reijer van der Meijden
Bestuursleden, Kees Waiboer, Lex Mulder,
Anton de Ridder, Dick van Laar
PR & Communicatie, Anne Uiterwijk a.i.

Secretariaat

Ir. G.H. van Nieuwenhuizen, Rozenlaan 72,
3911 DX Rhenen, tel: 0317 - 614 273
info@oudrhenen.nl

Ledenadministratie

Jaap Klootsema, tel: 0317 - 741 203

Website

www.oudrhenen.nl
Info@oudrhenen.nl
Webmaster: A. Verhagen

Werkgroepen

Werkgroep Achterberg, Anton de Ridder
Werkgroep Archeologie, Ton van Drunen
Werkgroep Beeldbank, Gerrit van Nieuwenhuizen
Werkgroep Bibliotheek, Lidy Bultje-van Dillen, Pim Strous
Werkgroep Elst en Remmerden, Dick van Laar en Nees van den Oosterkamp
Werkgroep Genealogie en heraldiek, Ad de Jong
Werkgroep Sociëteit, Bartho Kobus, Kobus van Ingen
Werkgroep Virtueel Rhenen, Henny Boor
Vrouwen van Rhenen, Henny Boor,
Mirjam Groenendijk

De redactie heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Indien iemand meent dat zijn rechten niet zijn gehonoreerd, kan hij/zij contact opnemen met het secretariaat.

Tank & Scheur

T&S Exploitatie, Tank en Scheur, exploiteert onbemande tankstations. Bij deze tankstations kunt u 6 dagen per week 24 uur per dag terecht met heel aantrekkelijke kortingen.

Indien u voor minimaal 20 liter bij ons tankt en uw gegevens achterlaat in onze brievenbus, maakt u kans op 10 x 50,00 cash per twee maanden. Dit wordt uitgereikt met een hapje en drankje.

Tevens kunt u ons vinden via onze facebookpagina Tank & Scheur.

Tank & Scheur • Remmerden 2, Rhenen
Tank & Scheur • Deventerweg 80a, Laren (GLD)

T: 0317 612821 • F: 0317 616073 • E: info@tankenscheur.nl • zondag gesloten

Wij denken niet in cijfers maar in loyaliteit

Jaap van Lienden
Adviseur

Familiebedrijvigheid is ons DNA

persoonlijk | gedreven | onderscheidend

FINANCIËEL | BELASTINGEN | PERSONEEL **Van Lienden & Kooistra**

vlkadviseurs.nl Rhenen | Barneveld | Eefde

van Hees Salon

HAIR • BEAUTY • HAARWERK

FACEBOOK
 Like onze bedrijfspagina: "Van Heessalon"
 • Blijf op de hoogte van de nieuwste producten
 • Enjoy onze belevenissen in onze ontwikkeling
 • Profiteer van like en win acties

k REDKEN MOROCCANOIL **PUPA** MILANO

LEERSUM
 ma: 13.00 - 18.00 uur
 din: 09.00 - 18.00 uur
 wo: 09.00 - 18.00 uur
 do: 09.00 - 18.00 uur
 vrij: 08.30 - 20.30 uur
 za: 08.00 - 15.00 uur

info@vanheessalon.nl
 www.vanheessalon.nl

RHENEN
 ma: 13.00 - 18.00 uur
 din: 09.00 - 18.30 uur
 wo: 09.00 - 18.30 uur
 do: 09.00 - 18.30 uur
 vrij: 08.30 - 20.30 uur
 za: 08.00 - 15.00 uur

Rijksstraatweg 231
 3956 CN Leersum
 0343 454 056

Herenstraat 23
 3911 JB Rhenen
 0317 614 248

RESIDENCE **RHENEN**

RESTAURANT **DE KOTISSEKIE**

BRUILOFT TRAINING
 VERGADERING CONDOLEANCE
 PERSONEELS FEEST LUNCH & DINER
 CONFERENTIE EVENEMENT
 MANIFESTATIE HIGH TEA
 SEMINAR JUBILEUM
 PRESENTATIE RECEPTIE

WWW.RESIDENCERHENEN.NL | 0318-542 888 | INFO@RESIDENCERHENEN.NL

SPECIALITEITEN
SMITS
 SINDS 1992

Herenstraat 16
 3911 JE Rhenen
 0317 · 615 563
info@smitsspecialiteiten.nl

De Groene Kamer
 NATUURVOEDING

**De winkel in
 natuurvoeding**

www.degroenekamerrhenen.com
 Herenstraat 68, Rhenen 0317-612138

Tapijt!
 dat voel je, dat beleef je.

endless cunera
www.cunera.nl
 tel. (0317) 619 001

DICK VAN LAAR
 BOUWKUNDIG ONTWERP - EN TEKENBUREAU B.V.

Wij verzorgen complete aanvragen ten behoeve van:

- nieuwbouw, verbouw, restauratie, renovatie,
- milieuvergunning, vergunning brandveilig gebruik;
- indien gewenst met bodemonderzoek, bestek en toezicht
- tijdens de bouw en onafhankelijk bouwkundige advisering

Elsterstraatweg 83, 3922 GE Elst (Utr)
 tel: 0318- 47 25 22, fax: 0318 - 47 22 16
info@botdickvanlaarbv.nl www.botdickvanlaarbv.nl